

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI

KUR'AN'A GÖRE DİN FITRAT EĞİTİM İLİŞKİSİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Prof.Dr.Abdullah ÖZBEK

HAZIRLAYAN
Muhiddin OKUMUŞLAR

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

KONYA - 1999

ÖNSÖZ

Fıtrat, hakkında çok konuşulan ve yazılan bir konudur. Tarih boyunca insan tabiatının ne olduğu, insanın doğal özellikleri ve evrendeki yeri, felsefenin, dinlerin ve insan bilimlerinin en önemli konularından birisi olmuştur.

İslam dininin kaynakları ve bu dine mensup alimler de insan fıtratı ile ilgili izah ve değerlendirmelerde bulunmuşlardır. İnsanın doğası ve din ile ilgisi üzerine bir hayli çalışma yapılmıştır. Ancak din, insan tabiatı ve eğitim arasındaki ilişkiler üzerine kapsamlı bir çalışmaya ihtiyaç olduğu kanaati, bizi bu çalışmayı yapmaya sevk etmiştir.

İnsan tabiatının gerçeği nedir? İnsanın evrendeki yeri nedir? Din, fıtrat ve eğitim kavramları nasıl anlaşılmalıdır? Din ile insan arasında nasıl bir ilişki vardır? Din konusunda insan nasıl eğitilebilir? İnsandaki doğal özelliklere dinin eğitsel yaklaşımı nasıldır?

Bu çalışmada, yukarıdaki temel sorulara İslam dininin temel kaynağı olan Kur'an çerçevesinde cevap bulmaya çalıştık. Böylece İslam'a göre din eğitiminin kapsam ve amaçları hakkında bilgilere ulaşmaya gayret ettik.

Çalışmamızda psikoloji, sosyoloji, felsefe, felsefi antropoloji gibi insan bilimlerinden gerektiği şekilde istifade ettik. Ancak şunu hemen belirtmek gerekir ki bu çalışma, saydığımız bilim dallarından herhangi biri üzerine bina edilmemiştir. Bir Kur'an kavramı olması sebebiyle fıtratı, Kur'an bağlamında ve bütünlüğünde ele alıp, bununla bağlantılı olarak eğitsel yaklaşımları ortaya koymayı esas aldık.

Bu tür çalışmalarda dikkatimizi çeken şöyle bir husus vardır: Sosyal ya da insani bilimlerin esas alınarak Kur'an'dan bu konuda deliller aranması. Metod olarak Kur'an çerçevesinde yapılan çalışmalarda böyle bir yaklaşım bize sıcak gelmemektedir. Bunun için biz, tüm bu bilim alanlarında istifade etmekle birlikte Kur'an ayetlerini esas alarak zorlamalardan kaçınmaya çalıştık.

Araştırmamızın başından sonuna kadar ilgi ve desteklerini esirgemeyen değerli hocam Prof. Dr. Abdullah zbek Bey'e şükranlarımı sunmak istiyorum. Ayrıca çalışmalarım esnasında iştişare ettiğim ve konular üzerinde tartıştığım tüm hocalarıma, çalışmanın yazımında ve teknik işlerde yardımcı olan arkadaşlarımın hepsine burada teşekkürü bir borç biliyorum.

Muhiddin Okumuşlar

Konya, 1999

KISALTMALAR

age.	: Adı geçen eser
AJISS	: American Journal of Islamic Social Science
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
ay.	: Aynı yer
b.	: İbn, bin
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
ed.	: Editör
Hz.	: Hazreti
md.	: Madde
s.	: Sayfa
tsz.	: Tarihsiz
vb.	: ve benzeri

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 2

KISALTMALAR 4

İÇİNDEKİLER 5

GİRİŞ 9

1. Konunun Sınırları 9

2. Çalışmanın Amacı 9

3. Çalışmada İzlenen Metod 10

1.BÖLÜM 12

İNSAN TABİATI 12

1.1. İnsanın Tanımlanması ve Tanınması 13

1.2. İnsan Tabiatı Hakkında Düşünceler 16

1.2.1. İslam Öncesi Hint Düşüncesinde İnsan Tabiatı 16

1.2.2. Klasik Çin Düşüncesinde İnsan Tabiatı 17

1.2.3. İslam Öncesi İnan Düşüncesinde İnsan Tabiatı 17

1.2.4. Eski Yunan Düşüncesinde İnsan Tabiatı 18

1.2.5. Yahudilik Ve Hristiyanlıkta İnsan Tabiatı 19

1.2.6. Evrimci Anlayışta İnsan Tabiatı 20

1.2.7 Sosyal Bilimlerde İnsan Tabiatı Ve Değerlendirme 21

1.3 Bir Fenomen Olarak İnsan 22

1.4. İnsan - Kutsal - Evren İlişkisi 24

2. BÖLÜM 27

FİTRAT, DİN, EĞİTİM 27

2.1 Fitrat Kavramı 28

- 2.1.1 Fıtrat Kelimesinin Anlamı 28
- 2.1.2 Kur'anda Fıtrat Kavramı 29
 - 2.1.2.1. İnsanın Varlık Yapısının Orjinalliği 35
 - 2.1.2.2. Fıtratın Temizliği Ve İyiye Yönelmesi 36
- 2.1.3. İyilik ve Kötülük Yönünden İnsan Tabiatı 37
- 2.2 Kur'an'da Din Kavramı 39
- 2.3. Din ve Fıtrat İlişkisi 41
 - 2.3.1. Kaynak Açısından Din ve Fıtrat 43
 - 2.3.2. Uygulama Açısından Din ve Fıtrat 45
- 2.4.Fıtrat Eğitim İlişkisi 47
 - 2.4.1.Eğitim Nedir? 47
 - 2.4.2 Eğitimin İmkan ve Sınırları 48
 - 2.4.3 Eğitimin Görevi 49
 - 2.4.3.1 Değer Kazandırma ve Koruma 50
 - 2.4.3.2. Fıtratın Bozulması 52
 - 2.4.3.3. İnsanın Kendine Yabancılaşması 55
 - 2.4.3.4. Bir Fıtrata Dönüş Eylemi: Tövbe 57
 - 2.4.4. Eğitim Yöntemleri 58
 - 2.4.4.1. Fıtrata Aykırı Eğitim 59
 - 2.4.4.2. İnsan Merkezli Eğitim 61
 - 2.4.5. Eğitimin Amacı 62
 - 2.4.6. Ahlak Eğitimi ve Fıtrat 65

2.4.6.1. Otoriter Ahlak Anlayışı 66

2.4.6.2. Fıtri Ahlak Anlayışı 68

2.4.6.3. Ahlak Hukuk Ayrımı 69

2.5. Din, Fıtrat, Eğitim İlişkisi 71

3. BÖLÜM 72

FİTRAT ÖZELLİKLERİ VE EĞİTİM 72

3.1. Başlıca Fıtri Özellikler ve Bunlara Eğitsel Yaklaşım 73

3.1.1. Fizyolojik Özellikler 75

3.1.1.1. Yeme İçme İhtiyacı 75

3.1.1.2. Cinsellik 77

3.1.1.3. Dinlenme İhtiyacı 81

3.1.1.4. Barınma İhtiyacı 83

3.1.2. Ruhsal Özellikler 84

3.1.2.1. Özgürlük 85

3.1.2.2. Sorumluluk 86

3.1.2.3. Öğrenme ve Bilgi 89

3.1.2.3.1. İdrak Etme 90

3.1.2.3.2. Düşünme 91

3.1.2.3.3. Akletme 94

3.1.2.4. İnanma 95

3.1.2.5. Sevgi - Nefret 98

3.1.2.6 Korku - Güven 101

3.1.2.7. Sahiplenme 104

3.1.2.8. Bencilik 105

3.1.2.9. Düşmanlık 106

3.1.2.10. Kıskançlık 107

3.1.2.11 Gurur 109

3.1.2.12. Öfke 110

SONUÇ ve ÖNERİLER 112

BİBLİYOGRAFYA 115

GİRİŞ

1. Konunun Sınırları

İnsanbilimin ana konusu insan tabiatıdır. Ama bu bilim insan tabiatının ne olduğunu ortaya koyan tam ve yeterli bir tanımlama ile işe başlamaz. Çünkü konusu olan şeyin yeterli bir tanımı, onun öncülü değil amacıdır.¹

Bu çalışmanın amacı, insan fıtrati ve ona eğitsel yaklaşımın nasıl olacağını tespit etmeye yöneliktir. Bu tesbiti yaparken de Kur'an çerçevesi esas alınmıştır. "Kur'an'a göre" ifadesi esasen oldukça iddialı bir yaklaşımdır. Çünkü konu ile ilgili bilgiler ayetlerle anlatılsa da, anlatılan doğrudan Kur'an değil, insanın Kur'an'dan anladığı şeylerdir. Dolayısıyla böyle bir çalışmada Kur'an ayetleri doğrudan ve yalnızca sunulmamakta, araştırmacının yorum ve yaklaşımlarıyla anlatılmaktadır.

Öte yandan insan bilimleri ve sosyal bilimler yeri geldikçe referans olarak kullanılmıştır. Bilindiği gibi bu bilimler, daha çok Batı kaynaklıdır. Bu bilimler karşısında takınılacak tavır konusunda da farkı anlayışlar bulunmaktadır. Kimileri bunları esas kabul ederek dini esasları onlara uydurmaya çalışırken, kimileri de bu bilimleri İslamileştirme gibi bir çaba içine girmektedir. Bu çalışmada Batı kaynaklı bilimlerin İslamleştirilmesi gibi zorlama yaklaşımlardan kaçınılmaya çalışılmıştır. Zira tecrübeye dayalı bu bilimler, Kur'an'ın daha iyi anlaşılmasında yardımcı olabilmektedirler ve bu konuda eser verenlerin uyruğu ve dinleri çalışmanın Kur'an'a göre olmasına zarar vermemektedir.

2. Çalışmanın Amacı

Din, fıtrat ve eğitim konularını, aralarındaki ilişkiyi esas alarak yapılan bir çalışma bildiğimiz kadarıyla mevcut değildir. Bu alandaki boşluğun doldurulmasına bir katkı sağlamak düşüncesiyle böyle bir çalışmayı yaptık.

¹ Erich From, *Erdem ve Mutluluk*, çev. Ayda Yörükten, İstanbul, 1994, s.35

İnsan fıtratına yüklenen anlamlar, fıtratın eğitimle değişip değişmeyeceği, din ve fıtrat arasındaki bağlantı gibi konular hep tartışılmalıdır. Bu tartışmalara, çağımızdaki din ve din eğitiminin bir ihtiyaç olup olmadığını da eklediğimizde çalışmamızın amacı belirlenmiş oldu: İnsan fıtratının din ile ilgisini ve insan tabiatına uygun din eğitiminin şeklini araştırmak.

3. Çalışmada İzlenen Metod

Tüm bilimsel alanlarda olduğu gibi, Din Eğitimi'nde de metodun önemli bir yeri vardır. Çünkü bilimsel bir araştırmada belirli bir metod izlenmeden ilmi sonuçlara ulaşmak mümkün değildir.

Çalışmamızda öncelikle fikri metodlardan “dini esaslara dayalı açıklama metodu”²nu kullandık. Zira çalışmamızın hareket noktası Kur'an ayetleridir ve bunların açıklanması gerekmektedir. Ayetlerin anlaşılmasında “anlama yöntemleri” ni kullandığımızı söyleyebiliriz. Çünkü anlama, bir ifadenin işaret ettiği zihinsel bir içeriğin kavranmasıdır; bu nedenle o, insan bilimlerinin konusunu belirlememizi sağlayan ilk bilgi edinme işlemidir³. Çalışmamızda çokça karşımıza çıkan kavramların tahlil ve belirlenmesinde “linguistik çözümleme ve semantik tahlil metodları”⁴ndan yararlanmaya çalıştık

Araştırmamızda metod olarak bunları seçmemizin sebebine gelince; dini metinlere bağlı olarak yapılan kuramsal bir çalışmada anlama ve açıklama metodları önemli bir yer tutmaktadır.⁵

Konularla ilgili ayetleri izah ederken dini esaslara dayalı açıklama metodunu kullandığımız için ayetlerin yorumlarında öncelikle muteber tefsir kitaplarından yararlandık. Ayetlerin anlam ve çevirilerinde çoğunlukla Muhammed Esed'in “Kur'an'ın Mesajı” adlı mealini kullandık. Kavram tahlillerinde, ilk dönem Arap

² Bkz. Kerim Yavuz “*Din Psikolojisinde Metod Meselesi ve Yeni Gelişmeler*”, AÜİFD, 5, s.87-98

³ Bkz. H.P. Rickman, *Anlama ve İnsan Bilimleri*, Çev. Mehmet Dağ, Ankara, 1992,s. 35-95

⁴ Maurice Duverger, *Sosyal Bilimlere Giriş*, Çev. Ünsal Oksay, Ankara, 1990, s.122

⁵ Bkz. Asım Yapıcı, *İslam'da Tövbe ve Dini Yaşayıştaki Rolü*, İstanbul, 1997, s.20

dilbilimcilerinden İbn Faris'in "Mu'cemu Mekalisu'l-Luğa" ve İbn Manzur'un "Lisanu'l-Arab", Kur'an kavramları konusunda Rağib el-İsfehani'nin "Müfredatü Elfazi'l-Kur'an" ve Fıruzabadi'nin "Besüiru Zevi't-Temyiz" gibi önemli eserleri esas aldık.

Bunların yanısıra genel psikoloji, sosyal psikoloji, gelişim psikolojisi, felsefe, ahlak felsefesi, felsefi antropoloji, sosyoloji gibi insan bilimleri ve bu konularda düşünceler üreten filozof ve bilim adamlarının eserlerinden faydalandık.

Bu çalışma bir Din Eğitimi çalışması olduğu için eğitim bilimlerinin konumuzu ilgilendiren tüm bölümleri de araştırmamıza ışık tuttu. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, insan bilimlerinden faydalanmamız bu çalışmanın onlara hasredilmesini gerekli kılmamaktadır. Zira kimi zaman o bilimlerin ilgilendiği ve kavramlarını belirlediği konular farklı yerlerde işlenmiş ve kullanılmıştır. Bu da çalışmanın, eğitimi esas almasından dolayıdır.

Çalışmanın birinci bölümünde tarihi süreç içinde insan tabiatı hakkında söylenenlerin belli başlı olanlarını özetlemeye çalıştık. Bu bilgiler, insanı tanıma ve onun evrendeki yerini belirleme konusunda bize ışık tutmaktadır.

İkinci bölümde, fitrat, din ve eğitim kavramları ile bu kavramların aralarındaki ilişki üzerinde durduk. Aynı zamanda bu kavramlara bağlı olarak eğitimin görevi, yöntemleri ve amacı hakkında bilgi vermeye çalıştık.

Çalışmanın konusu teorik olarak ikinci bölümde yoğunlaşmaktadır. Üçüncü bölüm ise, önceki bölümün Kur'an'a göre örneklendirilmesinden ibarettir. Bu bölümde ele aldığımız konular ve başlıklar, insan fitratında bulunan tüm özellikleri kapsamamaktadır. Çünkü bunların tümünü ele almak, çalışmanın hacmi ve süresi açısından mümkün değildir. Burada sadece örnek olması açısından başlıca fitri özelliklerle yetinilmiştir.

1.BÖLÜM

İNSAN TABİATI

1.1. İnsanın Tanımlanması ve Tanınması

Tanımlama, bir kavramı bütün öğeleri ile eksiksiz anlatmak, özel ve değişmez niteliklerini sayarak bir şeyi tanıtmak, tarif etmek⁶ anlamına gelir. Bir başka ifadeyle tanım, bir kelimenin veya kavramın doğru anlamını ortaya koyan açık ve kesin bir anlatım veya süreçtir.⁷

İnsan, dilini öğrenmeye ve kullanmaya başladığı ilk günden bu yana sürekli bir tanımlama süreci yaşamaktadır. Çünkü dış dünya ile iletişimi bu yolla kurmakta ve söylenenleri zihninde oluşan tanımlarla anlamaktadır.

Tarih boyunca insanların en çok tanımlama ihtiyacı hissettikleri kavramlardan birisi, kendileri yani insan olmuştur. Ancak evrenin belki de en önemli varlığı olan insanın tanımlanmasında, her dönemde etkin olan kültür ve anlayışların tesiriyle farklı yaklaşımlar ortaya konmuş, insan evrensel bir fenomen olarak değil, parçacı bir anlayışla tanımlanagelmıştır. Bu farklı tanımlamaların değerlendirmesine geçmeden, insanın klasik tanımlanması ve kelimenin etimolojik yapısından başlamak yerinde olacaktır :

“Memelilerden, iki eli olan ve iki ayak üstünde yürüyen, konuşan, uslu ve düşünme yetenekli canlı”⁸ anlamını dile getiren insan deyimini Arapçadır. Bu bağlamda etimolojik olarak insan kelimesi;

a. Arkadaşlık anlamına gelen “ünsiyet” kelimesinden türemiştir. Çünkü insan yaratıcıyla da yaratılanlarla da bağ kurabilir.

b. Anlamak, bilmek, algılamak anlamına da gelen “inas” kelimesinden türetilmiştir. Çünkü insan bilgi yoluyla olayları, eşyayı algılar, onlara göre ulaşıyor ve bütün bunları duyularıyla anlar.

c. Hareket etmek anlamına gelen “nevs” kelimesinden türetilmiştir. Çünkü önemli ve çeşitli işlerde hareket edebilme ve tasarrufla bulunabilme yeteneği vardır.

⁶ *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, c.2, s.1141

⁷ Antony Flew, *A Dictionary of Philosophy*, London, 1984, s.86

⁸ Orhan Hançerlioğlu, *Toplumbilim Sözlüğü*, İstanbul, 1986, s.206

d. Unutma anlamına gelen “nisyan” dan türetilmiştir. Çünkü insan unutan bir varlıktır.⁹

İnsan kelimesinin Avrupa dillerindeki karşılıkları Hint-Avrupa dil grubunun toprak anlamını dile getiren “khem” kökünden türemiştir. Sanskritçe de “ksam” ve eski Yunanca'da “khtōn” sözcüğüyle dile getirilen toprak sözcüğü Latince'ye “humus” sözcüğüyle geçmiş ve bundan da “homo ve hominis” sözcükleri türemiştir. Bu Fransızca'ya “homme”, İtalyanca ve İspanyolca'ya “uomo”, İngilizce'ye “human” biçiminde geçmiştir. Almanca'daki “mensch” ve İngilizce'deki “man” deyimlerinin kökü de Hint-Avrupa dil grubunun tinsel devimleri dile getiren “men” deyimidir. Bu kök düşünme ile ilgilidir. Nitekim ilkin Sanskritçe'de düşünen anlamında “manyate” deyiimiyle biçimlenmiştir. Latince'de de “mens ve mentis” deyimleri “düşünme ve ruh” anlamındadır.¹⁰

Bu bilgiler insan kelimesinin değişik dünya dillerindeki etimolojik karşılıkları ve gelişmeleridir, tanımlaması değil. Zira tanımlamada kelimenin kavramsal boyutu söz konusudur. Elbette bir kavram tanımlanırken, onun kelime anlamı dışlanamaz. Sorun, tanımlama yapılırken objenin tüm ayırıcı özelliklerinin ifade edilip ilgisiz olanların dışlanmasıdır.

Aristoteles'den beri yapılagelen insan tanımları bu anlamda hep eksik kalmış, insanın sadece bazı yönlerini ifade etmiştir. İnsan düşünen canlıdır. (Homo sapiens) İnsan ayakta dikilen (Homo erectus), eli işe yatkın, becerikli (Homo habilis), araç yapan (Homo faber) ve toplumsal canlıdır¹¹, tanımlarının hepsi farklı bakış açılarının ürünüdür. Bu tanımlar, insan hakkında, doğru şeyleri ifade etmekle birlikte etkili olan kültür ve ideolojilerden dolayı tam değildirler. Bu durumda şöyle bir soruyla karşılaşılmaktadır: “İnsanın tanımı yapılabilir mi?”

⁹ Mecdüdin Muhammed b. Yakup el-Firuzabadi, *Besairu Zev'i't Temyiz fi Letaifi'l-Kitabi'l-Aziz*, Beyrut, tsz, “insan” md.

¹⁰ Haçerlioğlu, age., s.206

¹¹ Daha geniş bilgi için bkz. Bozkurt Güvenç, *İnsan ve Kültür*, İstanbul, 1991 s.319-323

Tanımlama, Batı düşünce geleneğini oluşturan, “gerçekliği anlamının yegane doğru yolu akıldır ve eşya ya akli (dolayısıyla anlamlı) ya da akıl dışı (dolayısıyla anlamsız) olmak zorundadır.”¹² düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Buna göre “tanımlamak sınırlandırmaktır” denilebilir. Çünkü tanımlar sabit ve değişmezi gösterir ve yaşamda çıkan her yeni tecrübenin onların penceresiyle görülmesinde ısrar eder. Eğer herhangi bir bilimsel inceleme alanı kategorik uslamlamaya mutlak olarak güvenecekse bu fiziksel bilimler olmalıdır. Kütle, ağırlık ve hareket gibi kesin açıkça tanımlanmış olan kavramlara sahip fiziksel bilimlerle canlı vakıaların yani düşünebilen ve hissedebilen insanların fazla açık olmayan meseleleri arasında uzun mesafeler vardır.¹³

İnsanın incelenmesinde Batı düşünce geleneğinin ürünü olan tanımlama yerine tanıma ve bunun modellerinin geliştirilmesi daha uygun bir yoldur. Zira insanı bireysel bir örnek olarak belirlemek isteyen tanımlar her zaman başarısız olmuştur.¹⁴ Tanımaya gelince, bir objeyi tanımak, onun olgu bağlamlarında yer almasının tüm olanaklarını da bilmektir.¹⁵ Dolayısıyla tanınan nesnenin yani insanın ne olduğu ve ne olmadığı anlaşılır ki bu insanın evrendeki yerini, görev ve sorumluluklarını, bir fenomen olarak değerini ortaya çıkarır.

İnsanın tanınmasında esas olan da belli bir fert ya da fertlerin kişisel özellikleri veya farklılıkları değil, insanlık özelliklerini araştırmak ve öğrenmektir. İnsanın fert oluşu esasa ilişkin birşey değildir. Zira her kişi o evrensel fenomenin yani insanlığın bir ifadesinden ibarettir. Hakikaten bir ferdin kendi değerler kümesine ulaşma nedenleri derinden incelendiğinde evrensel olan bir değer sisteminin temeli bulunur.¹⁶ Bunun için de insan tabiatının incelenmesi gerekir.

¹² J. Donalt Walters, *Modern Düşüncenin Krizi*, çev. Şehabettin Yalçın İstanbul, 1995, s.60

¹³ Walters, age., s.59-78; Abdurrahim Yalçın, *İnsan Davranışları ve Din*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Konya, 1996, s.15.

¹⁴ Vehbi Hacıkadiroğlu, *İnsan Felsefesi*, İstanbul, 1997 s.86.

¹⁵ Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, çev. Oruç Aruoba, İstanbul, 1996, s.15.

¹⁶ Walters, age., s.33.

1.2. İnsan Tabiatı Hakkında Düşünceler

Temel olarak insan olmanın ne olduğunu anlatan insan tabiatı (human nature) kavramını ayrıntılı biçimde açıklamak, felsefenin önemli olduğu kadar zor bir konusudur.¹⁷ Çocukluktan yetişkinliğe insanın potansiyellerinin ne olduğu, insanın kainattaki yeri ve onu diğer canlılardan ayıran özellikler, tarih boyunca bütün dinlerin ve filozofların üzerinde durduğu en önemli konulardan biri olmuştur. Aynı şekilde son yüzyıllarda gelişen psikoloji, sosyoloji ve antropoloji gibi insan bilimleri de kendi açılarından insan tabiatını izah etme gayreti içindedirler.

Bu çalışmada insan tabiatı Kur'an bağlamında inceleneceği için, bu bölümde yalnızca tarihi süreç içerisinde insan tabiatına yaklaşımlar özetlenecektir.

1.2.1. İslam Öncesi Hint Düşüncesinde İnsan Tabiatı

İslam öncesi Hint düşüncesinin temelini Hinduizm oluşturur. Hindu inançlarında etkin olan düşünce panteizmdir. Hindu öğreti, canlı, cansız tüm varlıkların evrensel ruhla özdeş olduğunu öğretir. Evrensel ruh herşeyin içinde bulunduğu göre, kişi kendi benliğini canlı, cansız herşeyde bulabilir. Benlik, sonuçta felsefi olarak konuşmak gerekirse, tabiatın tüm yapısına bir açıklama getirebilecek tek münferit prensiptir.¹⁸ Buna göre Hindu düşüncesinde insan daha çok ruhani, duygusal yönüyle ele alınmış ve insanın kainattaki yeri ve hayatındaki olaylar ruhani gelişme ile açıklanmıştır.

Bu bölgedeki diğer önemli inanç ve düşünce sistemi Budizmdir. Buda'nın öğretilerinin esas alındığı bu sistemde, insan hayatı, acı ve yeislerle doludur.¹⁹ Ancak insan bilgi ile aydınlanabilen varlıktır. Bilgisi sayesinde dünyanın geçici olduğunu anlar ve böylece huzur ve mükemmelliğe (nirvana) ulaşabilir.²⁰ Buda'nın düşüncesinde insan

¹⁷ Ted Honderich, ed. *The Oxford Companion to Philosophy*, New York, 1995, s.376.

¹⁸ C.A. Kadir, "İslam Öncesi Hint Düşüncesi", *İslam Düşüncesi Tarihi*, çev. Kürşat Demirci, İstanbul, 1990, c.1.s.41-42.

¹⁹ Ian P. Mc Greal, ed. *Great Thinkers of The Eastern World*, New York, 1995, s.161.

²⁰ C.A. Kadir, age., s.50-51.

bu dünyada yaşayan ve sorumlulukları olan bir varlıktır. O, insan hakkında doğa üstü düşünceye sahip olmamıştır. Fakat daha sonra gelişen Budist felsefi ekoller insan hakkında ontolojik ve epistemolojik yorumlarda bulunmuşlardır.

1.2.2. Klasik Çin Düşüncesinde İnsan Tabiatı

Klasik Çin filozofları çoğunlukla metafizik spekülasyonlardan kaçınmışlar, bunun yerine ahlak üzerinde daha çok durmuşlardır. Çinli filozoflardan kimi insan tabiatının iyi, kimisi de kötü olduğunu söylerler. Ancak ahlaki davranışın geliştirilmesi ve eğitilmesi için eğitimin gerekliliği konusunda hemfikirdirler.²¹ Çin düşüncesinin önemli temsilcilerinden olan Taocular, doğal doğru ve iyinin insana doğuştan geldiğine inanırlar. Bu nedenle de, yaşamlarını doğal biçimde geçirmeye çaba harcarlar.²²

1.2.3. İslam Öncesi İnan Düşüncesinde İnsan Tabiatı

İslam öncesi İnan düşüncesinin kaynağı Mazdeizmdir. Mazdacı antropoloji de insan beş parçadan oluşmuştur: Vucüt, nefis, ruh, prototip ve melek anlamına gelen fravaşi. Vucüt maddi kısımdır. Nefis rüzgar gibi birşeydir ve soluğun alınıp verilmesiyle ilgilidir. Ruh vücut içindeki bilinçle duyan, gören, konuşan ve bilen şeydir. Prototip Güneş makamına yerleşmiştir. Fravaşi ise Tanrı Hürmüz'ün katındadır. Bu maddi dünyada gerçek insan, fravaşisinden, meleki benliğinden ibarettir. Yani kendisinin kaderi ve kendisinin aşkın hakiki benliğidir. İnsanın ahlaki sorumluluğu bu anlamda aşkınlaştırılmıştır.²³

Bu düşünce sistemi, maddi dünyanın cennetten daha değerli olduğunu söyler. Çünkü kötülüğün gücüne karşı savaşın kazanılabileceği ve mücadelenin

²¹ Howard D. Didsbury, "İslam Öncesi Çin Düşüncesi", *İslam Düşüncesi Tarihi*, çev. Kürşat Demirci, İstanbul, 1990, c.1., s.66-67.

²² Leo Buscaglia, *Kişilik*, çev. Nejat Ebcioğlu, İstanbul, 1987, s.79.

²³ Alessandro Bausani, "İslam Öncesi İnan Düşüncesi", *İslam Düşüncesi Tarihi*, Çev. Kürşat Demirci, İstanbul, 1990, c.1., s. 85-86

sürdürülebileceği tek yer, bu maddi, vücut bulmuş, görünür ve somut dünyadır. İyilik ise herşeyden önce varlığın, hayatın ve tarımın tekamül ettirilmesi anlamına gelir.²⁴ Bu düşüncelerden dolayı insanı ruhi, manevi yönleriyle öne çıkarmakla birlikte, onun yaşadığı dünyadaki varlığını gözardı etmemişler; bunun için de önemli ahlaki öğretiler ortaya koymuşlardır.

1.2.4. Eski Yunan Düşüncesinde İnsan Tabiatı

Bugün bildiğimiz anlamdaki felsefeyi ilk olarak ortaya koyan, yaratan eski Yunanlılar olmuştur.²⁵ Ancak başlangıçta eski Yunanlıların düşüncesi, diğer eski milletler olan Mısırlılar, Babilliler, Hititler, Fenikeliler ve Hintliler gibi, tabiat yahut tabiat ötesi (metafizik) olmaktan çok mitolojik ve spekülatif, şiirsel ve tanrıların ortaya çıkışıyla ilgiliydi. Aklın kullanımından ziyade hayal gücü sergilenmekte idi.²⁶ Bu bağlamda eski Yunan felsefesinde düşünce sisteminin gelişmiş ve sistematik hali Platon (M.Ö.427-347) ve Aristoteles (M.Ö. 384-322) ile gerçekleşmiştir, demek mümkündür.²⁷

Platon'un insan tabiatı ve insanın tabiatındaki yeri konusundaki görüşleri, onun idealar teorisine göre şekillenir: İdea cisimsel olmayan varlıktır; tinsel olan bir biçim, bir ilk örnektir. Asıl gerçektir, hiç değişmez, hep kendisiyle özdeş kalır. Buna karşılık cisim maddidir, hep oluş içindedir, biteviye başka türlü olmaktadır, dolayısıyla gerçek varlığı yoktur. Böylece birbirinden büsbütün başka olan iki ayrı varlık alanı ortaya çıkmıştır: İdeaların dünyası, cisimlerin - tek tek nesnelerin - dünyası.²⁸

Platon'un idealar teorisi ruhun sonsuzluğuna dayanmaktadır. Buna bağlı olarak da insan tabiatını aynı esasa uygun izah eder: Nefis (soul) maddi değildir ve bedenden önce gelir. Bedenle tabiatıyla, nefsin hizmetçisi olması ve buyruklarını dinlemesi

²⁴ Bausani, age. s. 88-89

²⁵ Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, İstanbul, 1996, s.11.

²⁶ Mian Muhammed Şerif, *"Yunan Düşüncesi"*, *İslam Düşüncesi Tarihi*, Çev. Kasım Turhan, İstanbul, 1990,c.1.s.97.

²⁷ Bkz. Roger Trigg, *Ideas of Human Nature, An Historical Introduction*, Oxford, 1990, s. 6-9

²⁸ Macit Gökberk, *Felsefenin Evrimi*, İstanbul, 1979, s.8.

kastedilir. Önceleri nefis, idealler aleminde Tanrı ile birlikte yaşamaktaydı. Duyulur dünyayı arzulaması nedeniyle nefis, aşağıya indirildi, maddi bir bedene konuldu ve arınma safhasından geçmeye mahkum edildi.²⁹

Aristoteles'e göre ise canlı cismin formu olan nefis, aynı zamanda onun hareket ve gaye prensibidir. Farklı hayat dereceleri olduğu için nefislerin de farklı dereceleri vardır. Bitki, hayvan ve insan nefisleri, bunların kendi fonksiyonlarını belirler. Bitkilerin fonksiyonları özümleme, büyüme ve üremedir; Hayvanlarıki yukarıdakilere ek olarak duyarlılık, arzu ve harekettir, insanlarınki ise bütün bunlarla birlikte onlara özgü olan akıldır. İnsan nefsi, içinde bütün canlı varlıkların fonksiyonlarının topladığı için, o gerçek bir küçük evren (microcosm) dir. Her türün içinde gelişme vardır, fakat türden türe bir evrimleşme sözkonusu değildir.³⁰

1.2.5. Yahudilik Ve Hristiyanlıkta İnsan Tabiatı

Yahudilik ve Hristiyanlıkla ilgili verilecek bilgiler, bu dinlerin ilk geldiği dönemleri tümüyle yansıtmaya imkanından yoksundur. Çünkü bu dinlere ait kutsal metinler zaman içinde önemli değişikliklere uğramıştır. Dolayısıyla bunların insan tabiatı hakkındaki yaklaşımları bugün hakim olan anlayışlarını yansıtacaktır.

Tevrat'ın yaratılış bölümüne göre insan, Tanrı'ya benzer bir biçimde kendisine yaratılış düzeni içinde özel bir şeref verilerek yaratılmıştır³¹. İnsanın doğasına birbiriyle savaş içinde olan iki eğilim ilahi olarak verilmiştir: İyi eğilim ve kötü-şer eğilim. Bununla beraber kötü eğilim Tanrı tarafından yaratılmıştır ve temel olarak iyidir.³²

Hristiyanlığa göre ise erkek ve kadın tanrıya benzer bir ruh ve biçimde yaratılmıştır ve tanrıdaki huzuru bulana kadar da huzursuzdurlar. Bu ilahi imaj günah ile bozulmuştur ama Mesih aracılığıyla yeniden düzeltilecektir.

²⁹ Şerif, age. c.1, s.118.

³⁰ Şerif, a.y. s.125-126.

³¹ Kitab-ı Mukaddes, Tevrat, İstanbul, 1997, Tekvin, 1/26

³² Rosemary Goring, ed. *The Wordsworth Dictionary of Beliefs and Religions*, Hertfordshire, 1995 s.229

Hristiyanlık, insanlığın konumu hakkında 19.y.y. evrimci inanışta olduğu gibi aşırı iyimserlik ya da 20.y.y.daki existansiyalizmdeki aşırı kötümserlik yer? ne realist olmayı tercih eder.³³ İnsan tabiatı hakkında bu dinlerin görüşleri yukarıdaki şekilde özetlenebilir. Ancak bu dinlere mensup filozofların bu konudaki görüşleri elbette daha farklı ve daha yoğundur. Özellikle Hristiyan felsefecilerin dine bağlı ve dinden uzaklaşan bir tavır içinde (ortaçağ, rönesans sonrası, aydınlanma felsefeleri) ortaya koydukları düşünceler, önemli olmakla beraber, çalışmanın amacı nedeniyle bu kadarıyla yetinilmiştir.

1.2.6. Evrimci Anlayışta İnsan Tabiatı

Evrimsel düşünce, doğada ve onun bir parçası olan canlılarda sürekli değişimin var olduğu şekliyle ilk kez eski Yunan filozoflarından Herakleitos tarafından dile getirilmiştir. Çeşitli değişik görüşleri de barındıracak yoğun ilgi ve etkilerini günümüze kadar koruyan evrim teorisi Charles Darwin (1809-1882)'e ait olanıdır. Türlerin kökeni adlı eserinde bu teoriyi ileri sürmüş daha sonra ortaya koyduğu bazı eserler bu konuda şöhret kazanmıştır.³⁴

Darwin, Kutsal Kitabın yaratılış hakkındaki Tanrıya benzeme fikrine karşı çıkar. O'na göre insanlar sanki Tanrının kendi yansıması gibi çok karmaşık hayvanlar değildirler. İnsanların özel statüleri, kendilerinden emin görünmeleridir. Bunun yanı sıra, insanlardaki bazı temel kalıtsal içgüdüleri de kabul eder ve kendini koruma, cinsel sevgi, annenin yeni doğmuş bebeğine olan sevgisi ve bebeğin emmeye olan isteğini örnek verir. Bunlar hayvanlarla ortak olan özelliklerdir.³⁵

Kendisinden sonra birçok insan bilimciye örneklik ederek Darwin, insanı ve tabiatını hayvanla kıyaslayarak izah etmektedir.

³³ Goring, a.y. s.229.

³⁴ Halil Müftüoğlu, "Evrimsel", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, İstanbul, 1990, c.1.s.493-494

³⁵ Trigg, age., s.88-92.

Daha sonraki dönemde evrimci anlayışı benimseyen biyoloji teorileri iki ana çizgide kendilerini göstermiştir: Canlı bir organizmayı, fiziksel ve kimyasal unsurlardan oluşan bir varlık olarak algılayan ve bunu ispata çalışanlar (mekanik teori) ve canlı organizmanın inorganik dünyada bazen maddeden büsbütün ayrı bir tutum ve davranışı olduğunu savunanlar (vitalistler).³⁶ Dolayısıyla evrimci düşüncenin insana bakışı da bu iki farklı anlayışla şekillenmiştir.

1.2.7 Sosyal Bilimlerde İnsan Tabiatı Ve Değerlendirme

Genel bir yaklaşım olarak, insana dış görünüşüyle bakan bazı antropolog, sosyolog ve psikologlarla öteki bilim adamları, onu benzetmelere dayanarak incelemektedirler. Bu benzetmelerden yola çıkarak insanı anlamak söz konusu olursa, insan hayvana yaklaştırılmakta ya da hayvan incelenmek isteniyorsa, o zaman hayvan insana yaklaştırılmaktadır. Böyle bir inceleme Darwinizm'in gelişme teorisine dayanmakta ve insan hayvanla karşılaştırılmaktadır. İnsanda rastlanan yetenekler, hayvandaki yeteneklerin yetkin bir şekli olarak görülmektedir.³⁷

Bunun yanısıra bilimlerin doğası gereği insan tabiatına psikologlar, daha çok insan davranışları ve bunların nedenleri, sosyologlar insanın bedensel ve zihinsel yönden toplumla ilgileri, antropologlar ise insanın kökeni, kültürlerin etkisi gibi anlayışlarla yaklaşmışlar ve her bilim dalının ve bilim adamının etkilendiği ekol görüşlerini etkilemiştir.

Buraya kadar özetle verilen, insan tabiatı hakkındaki bazı düşüncelerde ortak bir yön, insanın bir fenomen olarak değerlendirilmemesidir. Genellikle insan parçacı bir anlayışla tanınmaya çalışılmış, dönemin etkin dini ve felsefi anlayışlarıyla insan tabiatı açıklanmaya çalışılmıştır. Halbuki insanı tanımak ve onun tabiatı hakkında fikir beyan etmek için insanın bir olgu olarak ortaya konması ve kainattaki yerinin doğru bir biçimde belirlenmesi gerekir.

³⁶ *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, İstanbul, 1990, c.1.s.496-497.

³⁷ Takıyyettin Mengüşoğlu, *Felsefeye Giriş*, İstanbul, 1992, s.254

1.3 Bir Fenomen Olarak İnsan

İnsan yaratılışı itibariyle düal bir yapıya sahiptir. Hem maddi bir yönü, bedeni hem de manevi bir yönü, ruhu vardır. Bu anlamda Descartes (1596-1650) metafiziğinde madde ve ruh, yahut uzanıp yayılan yani yer kaplayan ve düşünen iki cevheri kabul etmiştir. Platon (M.Ö. 427-347)'un madde ve idealar alemi, Aristoteles (M.Ö. 384-322)'in kuvve ve fiili, Kant (1724-1801)'in nomen ve fenomen alemi de düalist bir anlayışın mahsulüdür.³⁸

Öte yandan, salt varlık açısından bakıldığında, ruhla bedenin mahiyetleri ve bunlar arasında ne tür bir ilişkinin sözkonusu olduğu meselesi de üzerinde çok büyük tartışmalar olmuş bir konudur. Düşünce tarihinde ruhu bedenden bağımsız bir varlık olarak gören, dolayısıyla ölümden sonra onun bedensiz bir şekilde varlığını sürdürdüğüne inananlar olduğu gibi, başta teistik dinler olmak üzere, ruh kavramına özel bir önem atfetmekle birlikte ruh-beden bütünlüğünü savunan bazı felsefi teolojik sistemler de bulunmaktadır.³⁹ Yine tarih boyunca materyalistik monizm veya ruhi monizm denen görüşleri savunanlar da sürekli varolagelmıştır.⁴⁰

Bu konuda İslam düşünürlerinin de benzer fikirleri, yaklaşımları mevcuttur. Özellikle mistik düşüncenin egemen olduğu düşünürler, insanın ruh ve beden ayrılığı üzerinde durmuşlar, ruhu daha çok nefis kavramıyla ifade ederek eğitimi “nefis terbiyesi” anlayışıyla formüleştirmişlerdir. Bu anlayışa göre nefis bedenden öncedir ve onun bazı mertebeleri vardır.

İnsan felsefesinin (felsefi antropoloji) önemli bir temsilcisi olan Takiyyettin Mengüşoğlu, bu görüşün yaygın olmasının nedenini, onun temelini dinlerde

³⁸ S. Hayri Bolay, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, Ankara, 1987, s.61

³⁹ Bkz. Anna Stina Ellveson, *The Dual Nature of Man. A Study in the Theological Anthropology of Gregory of Nazianzus*, Stockholm, 1981, s.9-16

⁴⁰ Jerome A. Shafter, *Bilim, Ruh ve Ötesi*, Çev. Turan Koç, İstanbul, 1991, s.8

bulunmasına bağlamaktadır: “Birçok din, özellikle Hristiyanlık ve İslamlık da insanı düal bir varlık olarak görür.”⁴¹

Ancak burada kaçırılan önemli bir nokta bulunmaktadır. İnsanın değil sadece farklı, hatta birbirinden ayrı, ruh ve beden gibi iki cevherden meydana geldiğini söyleyen bir ibareyi Kur'an'da bulmak çok zordur. Daha sonra gelişen geleneksel İslam düşüncesinde özellikle Gazali (v.505/1111) sonrasında ve ağırlıklı olarak onun düşüncesinin etkisiyle bu görüş benimsenmiştir. Nefis kelimesi ise Kur'an'da sık sık kullanılmakta olup ruh diye anlaşılmaktadır. Halbuki bu terim Arapça'da “kişi” veya “kendisi” anlamına gelir.⁴²

Kur'an nefis kelimesini kişi ve insanın “ben”i anlamında kullanmaktadır.⁴³ Nefis kelimesinin kullanıldığı tüm ayetlerde bu iki anlamın dışında başka bir anlam bulmak imkansızdır. Dolayısıyla Kur'an insanı parçalara ayıran bir anlayış sergilemez. Yalnız, insanın yaratılışını anlatan ayetlerde iki boyutluluğu dile getirir. Bunlardan birisi “balçık”⁴⁴ diğeri ise Allah'ın insana verdiği “ruh”⁴⁵ tur. Bu sembolik anlatımda insanın hem yüce hem de bayağı bir yönünün varlığına işaret edilmektedir.⁴⁶ Bunun için balçıktan kaynaklanan unsurlar ile yüce ruhun unsurlarının özellikleri arasında denge sağlamak, insanın ulaşması istenen en yüce ufuktur. Bu ufuk, insan için belirlenen kemal noktasıdır. Bu unsurlardan hiçbiri tekbaşına, insan için arzulanan mükemmelliği temsil edemez. İnsanın iki tabiatı arasındaki kesin dengeyi bozan her yükselme insan denen bu yaratığa, onun temel özelliklerine, bu şekilde yaratılmasını gerektiren hikmete göre eksiklidir.⁴⁷

⁴¹ Mengüşoğlu, age., s.256

⁴² Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, Çev. Alpaslan Açıkgenç, Ankara, 1987, s.68-69.

⁴³ Bkz. M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul, tsz., c.8, s.5856; Ayrıca bkz. Kur'an, Al-i İmran 3/185; Nisa 4/1; Enam 6/151; Yunus 10/30; Ra'd 13/43; Enbiya 21/35; Şems 91/7

⁴⁴ Hicr 15/26-28

⁴⁵ Hicr 15/29 (“Ona kendi ruhundan üfledim” ibaresindeki ruhun Allah'a nispet edilmesi, Allah'ın ruhundan bir parça anlamına olmayıp, insana verilen ruhun yüceliğine işaretidir. Daha geniş bilgi için bkz. Ebu'l-Ala Mevdudi, *Tefhimü'l Kur'an*, Çev. Heyet, İstanbul, 1986, c.2s.537.)

⁴⁶ Bkz. Ali Şeriatî, *İnsan*, Çev. Şamil Öcal, Ankara, 1990, s.15-16. Muhammed Kutup, *İslam'a Göre İnsan Psikolojisi*, Çev. Akif Nuri, İstanbul, tsz., s.57-58.

⁴⁷ Seyyid Kutup, *Fi Zilali'l-Kur'an*, Beyrut, 1980, c.4, s.2139

Kur'an'ın ortaya koyduğu insan anlayışı, insanı bir fenomen olarak tanıtmaktadır, onu tanımlamak şeklinde değildir. Buna göre yapılacak çalışmanın metodu ve amacı, insan felsefesinde olduğu gibi, insanı parçalamadan, onun somut bütünlüğüne dokunmadan, bu somut bütünlükte yerini bulan fenomenleri, onun varlık yapısını incelemek ve anlamaya çalışmak olmalıdır. Çünkü insan varolan, biyo- psişik, ontik, somut bir bütündür.⁴⁸

İnsan, bütün yönleriyle insandır ve kendisinde varolan bir yönü, diğer bir yönünden bağımsız değildir. Örneğin ne ruhu bedenden, ne duyguları düşünceden, ne de akli vicdandan ayrı düşünmek mümkün değildir. Bütün bu özellikler birlikte vardılar ve birbiriyle etkileşim içindedirler. Dolayısıyla bütün bu fonksiyonlarıyla birlikte bir bütün olarak insanın kainattaki yerini tesbit etmek gerekir.

1.4. İnsan - Kutsal - Evren İlişkisi

Yaratılmış bir varlık olan insan evrende belli bir yer kaplamaktadır. Buna göre insanın yaratıcısıyla (tanrı, kutsal) ve kendi dışındaki varlıklarla çeşitli ilişkileri söz konusudur. İnsan bir yandan hayatı devam ettirmek için evrendeki varlıklardan yararlanırken diğer yandan yaratıcısıyla arasındaki bağ sebebiyle O'na karşı sorumlu bir konumdadır.

Tarih boyunca tüm insanlar / insan toplulukları, ana hatlarıyla yukarıdaki esaslara göre hareket etmişlerdir. Belki kimileri, tanrıya ait yaratıcılık özelliğinden hareket etmemişler ama mutlaka bir “kutsal” anlayışına sahip olmuşlardır. Dolayısıyla her din, değişim ve oluş aleminin ötesinde bulunan aşkın bir gerçekliğe inanır. Hatta her din, tanrı ve insanın tanrı ile olan münasebeti üzerine kurulmuştur.⁴⁹ Öte yandan insanın tabiatla olan ilişkileri kimi zaman tanrı ile ilgilendirilirken kimi zaman seküler bir anlayışla farklı bir alan olarak telakki edilmiştir.

⁴⁸ Mengüşoğlu, age., s.257.

⁴⁹ S. Hüseyin Nasr, *İslam, İdealler ve Gerçekler*, Çev. Ahmet Özel, İstanbul, 1996, s.18-20.

Seküler anlayışa göre insanın tabiatla olan ilişkisi maddidir. İnsan tabiatın maddi olarak yararlanır ve ona iktisadi olarak egemendir ya da olmalıdır. İnsanın tanrı ile olan ilişkisi ise tamamen kişiseldir, vicdanidir. Özellikle modern dünyada hakim olan bu düşünce, insanın tabiatla olan ilişkisinin dengesini bozmuştur.

İnsanla tabiat arasındaki dengenin bozulduğunu pek çok kimse kabul etmektedir. Ancak bu dengesizliğin, insanla tanrı arasındaki uyumun bozulmasından kaynaklandığını herkes farketmiş değildir.⁵⁰ İnsanı kendisi dışında hiçbir otoriteye karşı sorumlu olmayan ve doğal çevre üzerinde sonsuz kuvvete haiz bir ben merkezli yaratık olarak düşünen mevcut insan anlayışı, sonunda insanın kendine ve şimdilerde onun varoluşunu tehdit eden tabiat alemine karşı saldırganlaşmasına yol açmıştır.⁵¹ Böylece, yalnız insanla tabiat arasındaki denge değil, insanın kendi dengesi de bozulmaktadır.

Konunun başında belirtildiği şekilde insanın evrendeki yerinin iyi belirlenmesi ve korunması insanın dengeli bir hayat sürmesi için zorunludur. Bu dengeyi; insan, kutsal, evren ilişkisini en güzel şekilde kuran anlayış, İslam'da bulunmaktadır. Kur'an'a göre insanı ve evreni yaratan Allah'tır.⁵² Allah, insanın kendisiyle olan ilişkisini, O'na kulluk yapmak olarak belirlemiştir.⁵³ Öte yandan kainatı insanın emrine vermiş⁵⁴ ve kainattaki varlıklardan nasıl ve hangi ölçülerde yararlanabileceğini de Kur'an'da açıklamıştır. Aynı zamanda insan, kendisinin emrine verilen bütün şeylerden dolayı sorumlu tutulmuş, ve bunları kullanmanın sonunda yine Allah'a şükür ile kulluk tarzı belirlenmiştir.⁵⁵

Kainatın önemli yaratığı olan insan, kendisi ve kainatla olan ilgisi açısından yaratıcısının isteklerine göre hareket ettiği zaman evrende olması gereken yerde bulunmuş ve dengesini korumuş olacak, başka bir ifadeyle “insan” olacaktır. Çünkü

⁵⁰ S. Hüseyin Nasr, *İnsan ve Tabiat*, Çev. Nabi Avcı, İstanbul, 1988, s.18.

⁵¹ S. Hüseyin Nasr, *Bir Kutsal Bilim İhtiyacı*, Çev. Şehabettin Yalçın, İstanbul, 1995, s.62.

⁵² En'am, 6/102 ; Ra'd, 13/16; Zümer, 39/62.

⁵³ Zariyat, 51/56.

⁵⁴ Hacc, 22/65; Casiye, 45/13.

⁵⁵ Hacc, 22/36,37

insan bir yönden, yaratılmış olması sebebiyle kendinden üstün, aşkın bir varlığa bağlı ve O'nun karşısında küçük, diğer yönden yaratılmış diğer varlıkların kendi emrine verilmesi sebebiyle onlardan öte bir konuma sahiptir.

İnsanın evrendeki konumunun dengede kalabilmesi, onun yaratılıştan varolan özelliklerinin, olması gerektiği şekilde kullanılmasına bağlıdır. Bunun için, insanın yaratılışı ve doğasında yaratılıştan varolan özelliklerinin iyi tahlil edilmesi, bunların nasıl bozulduğu ve hangi yollarla düzeltilmesi gerektiğinin incelenmesi gerekmektedir.

2. BÖLÜM

FİTRAT, DİN, EĞİTİM

2.1 Fıtrat Kavramı

2.1.1 Fıtrat Kelimesinin Anlamı

Arapça bir kelime olan fıtrat, Fe-Ta-Ra (فطر) fiilinden türemiş, durum bildiren isimdir. Sözlüklerde Fe-Ta-Ra kelimesine bir şeyi açmak ve ortaya çıkarmak, uzunlamasına yarmak, ilk defa yapmak, ilk defa benzersiz ve güzel bir biçimde yaratmak, ağacın yapraklarının çıkması, memeden sağarak süt çıkarmak, hamur mayalanmadan ekmek yapmak, oruç bozmak⁵⁶ gibi anlamlar verilmektedir. Sözlükler, bu kelimenin yarmak, fişkirmek, açılıp saçılmak ve yaratmak anlamlarının en fazla dikkat çeken anlamlar olduğunu göstermektedir.⁵⁷

Fatr kelimesi, özellikle ilk dönem lügatçilerinin verdiği bu anlamlar birlikte düşünüldüğünde, bir şeyi yoktan var etmek anlamına gelmektedir. Dolayısıyla Allah'ın yaratması anlamına kullanılan kelimeler içinde, yokluğu yaratıp mevcut olan herşeyi ilk defa var ettiği anlamını en açık ve kapsamlı ifade eden “Fe Ta Ra” fiilidir.⁵⁸ Durum bildiren bir isim olan fıtrat kelimesi de, yaratılış durumu, özellikleri ve orijinalliğini dile getirir. Özel bağlamda insanın yaratılış anlamında kullanıldığında fıtrat, tüm özellikleriyle insanın yaratılış şekli ve onu diğer varlıklardan ayıran yönleriyle orijinalliği, anlamına gelmektedir.

Eldeki kaynaklara göre fıtrat kelimesinin bu kullanım şekliyle Kur'an'dan önce geçmişi yoktur. Bu kelimeyi ilk kez Kur'an, insan için kullanmıştır.⁵⁹

⁵⁶ İbn Faris, *Mu'cemu Mekayisi'l-Luğa*, Mısır c. 4, s. 510, fıtrat md.; el-İsfehani, *Müfredatü Elfazü'l-Kur'an*, Beyrut, 1992, fıtrat md.; ez-Zemahşeri, *Esasü'l-Belağa* Beyrut, 1992, fıtrat md.; Muhammed b. Ebu bekr er-Razi, *Muhtaru's-Sıhab*, Mısır, tsz., fıtrat md.; İbn Manzur, *Lisani'l-Arab*, Beyrut, tsz., fıtrat md.; el Firuzabadi, *age*, tsz., fıtrat md.

⁵⁷ Yaşar Nuri Öztürk, *Din ve Fatrat*, İstanbul, 1995, s.37.

⁵⁸ El-Hicazi, *et-Tefsiru'l-Vazih*, Kahire, 1980, cüz. 22, s.61.

⁵⁹ Murtaza Mutahhari, *Fıtrat*, çev.Cafer Kırım, İstanbul, 1992, s.9

2.1.2 Kur'anda Fitrat Kavramı

Fitrat kelimesi Kur'an' da çoğunlukla yaratma anlamına gelen fiil⁶⁰ ve yaratıcı anlamına gelen ism-i fail ⁶¹ haliyle kullanılmıştır. Kelimenin türevleri olan parçalanma, yarıma, ve kusur anlamlarına gelen(**تَفَطَّرَ** **انْفَطَرَ** **فَطَّرَ** **مَنْفَطَرَ**) şekilleri de kullanımlar arasındadır.⁶² Fitrat kelimesi aynen, sadece bir ayette kullanılmaktadır.

“Yüzünü hanif (batıl olan herşeyden uzaklaşmış) olarak kararlı bir şekilde dine çevir, Allah'ın insanları üzerinde yarattığı fitrata uygun davran. Allah'ın yaratmasında hiçbir değişme bulunmaz. Bu doğru, sabit dindir ama çoğu insanlar bunu bilmezler.”⁶³

Tarih boyunca herkesin insan tabiatını tanıma ve tanımlama çabalarında olduğu gibi İslam alimleri de bu konu ile ilgilenmişler ve bir Kur'an kavramı olan fitratı tanımlamaya çalışmışlardır. Alimlerin tanımlarına da yukarıdaki ayet ve fitrât / yaratılışla ilgili hadisler esas teşkil etmiştir.

Tanımlamalarda dönemseller kültür alt yapısının etkisi kaçınılmazdır. Bu sebeple fitrat tanımları da değişik dönemlerdeki alimlerce farklı şekillenmiş, üstelik bu tanımlar detaylarda değil temel bakış açılarındadır birbirinden ayrılmıştır. Bu bakış açıları üç ana grupta toplamak mümkündür :

a. Fitrat İslam'dır

İlk dönem islam alimlerinin büyük bir çoğunluğu fitratı İslam dini olarak tarif ederler.⁶⁴ Sonraki alimlerden de aynı görüşte olanlar bulunmaktadır. Mesela el-Bağavi (516/1122) “fitrat İslam'dır” görüşüne öncelik verir ve şunları ekler: “Fitrat üzere yaratılış, selim bir tabiat ve dini kabul etmeye meyilli bir yapıda yaratılış demektir. Bunun için de insan doğduktan sonra olduğu hal üzere bırakılırsa bu güzel tabiat üzere devam

⁶⁰ En'am, 6/79; İsrâ 17/51; Tâhâ 20/72; Hud 11/51; Rum 30/30; Yâsin 36/22; Zuhûf 43/27; Enbiyâ 21/56.

⁶¹ En'am 6/14; Yûsuf 12/101; İbrâhim 14/10; Fâtr 35/1; Zümer 39/46; Şûrâ 42/11.

⁶² Meryem 19/90; Şûrâ 42/5; İnfîtar 82/1; Mülk 67/3; Müzzemmil 73/18.

⁶³ Rum 30/30.

⁶⁴ el-Kurtubî, *el-Cami li Ahkâmi'l-Kur'an*, Beyrut, tsz, c. 14 s.25.

eder.”⁶⁵ İbn Teymiye (728/1327)'ye göre fitrat, Allah'ı tasdik ve O'na teslim olmak” manasını taşır.⁶⁶ Er-Razi(606/1209) fitratı tevhid olarak tarif ederken⁶⁷, eş-Şevkani (1250/1834), “Fıtrat İslam manasınadır. Lügat yönünden ilk yaratma anlamına gelse de şer'i anlamı tercih etmek gerekir “⁶⁸ demektedir.

Fıtrata İslam anlamının verilmesinde “kalü bela” olarak adlandırılan ahitleşme bildiren ayete yüklenen anlam ve ilgili hadisler etkili olmuştur:

“Kıyamet gününde biz bundan habersizdik demeyesiniz diye Rabbin adem oğullarından, onların bellerinden zürriyetlerini çıkardı, onları kendilerine şahit tuttu ve dedi ki: Ben sizin rabbiniz değil miyim?.. Onlar da “Evet, buna şahit olduk” dediler.”⁶⁹

Bu ayetteki zürriyetin çıkarılması eylemi, “Allah, Ademin zürriyetini onun belinden zerrelere halinde çıkardı ve onlar Allah'ın rabliğini ikrar ettiler” şeklinde yorumlanmış/anlamlandırılmıştır. Buna göre tüm insanlar yaratılmadan önce Alah'a söz vermişler ve yeniden ademin sulbüne iade edilmişlerdir.⁷⁰ Dolayısıyla her insan islami kabul etmiş/müslüman olarak dünyaya gelmektedir. İşte bu şekildeki düşünce, fitratı islam olarak tanımlamada önemli bir etkiye sahiptir.

Esasen ahitleşme ayetinde geçen ifadeler, yukarıdaki anlamlandırmaya müsait değildir. Çünkü ayette “Ademin belinden zürriyetini çıkarmak” gibi bir ifade yoktur. Aksine “Adem oğullarından, onların bellerinden zürriyetini çıkarma” anlatılmaktadır ki bu da olayın sürekli cereyan ettiğine işaret etmektedir. Alınan bu söz ise, bir fitrat sözüdür ve Allah'ın insanları kendi ilahlığını ve birliğini kabul etmeye müsait yaratmıştır. Onların fitratlarına bu duyguyu yerleştirmiştir.⁷¹ Bu bağlamda yukarıdaki ayete

⁶⁵ el-Bağavi, *Mealimü't- Tenzih*, Beyrut, 1987, c.3. s.483.

⁶⁶ İbn Teymiye, *Külliyat*, çev. Heyet, İstanbul, 1986, c.2. s.54; Ayrıca bkz. İbn Teymiye, *Mecmuatü'r-Rasailü'l-Kübra*, Beyrut, 1972, c.2, s.333-349

⁶⁷ er-Razi, *et-Tefsiru'l-Kebir*, Kahire, tsz., c.25, s.129

⁶⁸ eş-Şevkani, *Fethu'l-Kadir*, Beyrut, 1992, c.4,s.257.

⁶⁹ Araf 7/172

⁷⁰ el- Kurtubi, age. c.4s.29

⁷¹ Seyyit Kutub, age., c.3, s.1392-1393

Muhammed Esed (1992)'in “Rabbin her ne zaman Ademoğullarının sulbünden onların soylarını çıkaracak olsa, onları kendileri hakkında tanıklık etmeye çağırır”⁷² şeklindeki anlamlandırılması tercihe şayandır. Nitekim Hamdi Yazır (1942) ayetin tefsirinde değişik görüşleri tartışıp yukarıdaki anlamlandırmaya yakın bir izahı tercih etmektedir: Adem’in ilk evladından itibaren herkes Rabbinin verdiği ve emrettiği insan fitratını, Onun verdiği vücuda şühudu alıp kabul etmekle Rabbi ile kendisi arasında böyle bir icap ve kabulün sonucu olan bir fitri akit (doğal bir sözleşme) altına girmiş ve varlığında Rabbine şahitliği ve O'na kulluğu taahhüt etmiştir. İşte bu mukavele ve fitri misak, insanlığın dindarlığının başlangıç noktasıdır. Bu nokta dindarlığın olduğu kadar hukukun, ahlakın, sosyal hayatın ve medeniyetin de başlangıç noktasıdır.⁷³

Fitratın islam olarak tanımlanmasına esas olan hadislere gelince bunların en meşhuru “fitrat hadisi” diye anılan şu hadistir: “Her çocuk fitrat üzere doğar. Ancak anne ve babası onu Yahudi, Hristiyan veya putperest yaparlar. Tıpkı bir hayvanın yavrusunun eksiksiz bir biçimde yaratılması gibi. Siz onda bir eksiklik görür müsünüz?”⁷⁴

Hadiste anne babanın müslüman yapması ifadesi geçmediği için fitrat üzere doğmak, İslam üzere doğmak olarak algılanmış ve fitrat İslamdır denilmiştir.⁷⁵ Halbuki hadiste insanın zihin yapısının oluşmasında çevre faktörü dile getirilmektedir. Organlarından kimileri kesilmiş bir hayvanın yavrusu nasıl eksikliklerden arınmış olarak doğuyorsa, bir çocuk da anne-babasının veya çevresinin dininden arınmış olarak doğmaktadır. Daha sonra çocuk çevresinin etkisiyle şekillenir. Dolayısıyla Müslüman bir çevrede doğan çocuk da onların tesiriyle müslüman olur denilebilir.

Öte yandan “doğduğu hal üzere bırakılan bir çocuk fitrat/islam üzerine yetişir” düşüncesi mantıklı görünse de insana doğumundan itibaren tesir eden şeytanın etkinliği, bu düşünceyi imkansızlaştırmaktadır. Çünkü şeytan ve yandaşları insanın onları

⁷² Muhammed Esed, *Kur'an'ın Mesajı*, çev, Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İst. 1997, s.309.

⁷³ M. Hamdi Yazır, age., c.4, s.2324

⁷⁴ Buhari, Cenaiz, 80; Müslim, Kader, 22 ; Ebu Davud, Sünnet, 17; Tirmizi, Kader, 5

⁷⁵ Bkz. El-Kurtubi, age, c.14. s.27-29

göremeyeceği yönden görür ve saptırmaya çalışır.⁷⁶ Buna göre insanın yetişmesinde ve şekillenmesinde çevrenin tesiri önem ve kesinlik kazanmaktadır.

Yukarıda anılan hadise göre müslüman bir çevrede doğan çocuk diğerlerinden daha avantajlı bir konuma sahiptir., demek mümkündür. Ancak, çocuğun ergenlik dönemine kadar öğrenmesi, daha çok çevresini taklit ile birlikte somut işlemler dönemi içinde sınırlı olan muhakemelerle gerçekleşir.Çocukların bilişsel yapıları ergenlik döneminde ve sonrasında soyut işlemleri yapacak düzeye ulaşır.⁷⁷ Böylece müslüman bir çevrede yetişen çocuk da İslam'ın inanç ve eylemlerini bu dönemden sonra yeniden yargılayıp kabul veya reddetme durumundadır. Nitekim, doğal sözleşmenin zamanı konusunda kimi alimler, bulüğ çağından bahsetmişlerdir. Çünkü bir zürriyetin kendine tamamıyla şahitliği, kendisinden zürriyet çıkmaya başladığını gördüğü bulüğ zamanında meydana gelir ve tam anlamıyla kendini tanımaya başlamasıda o zamandır.⁷⁸

b. Fıtrat Yansız Bir Durumdur

İslam alimlerinin bir bölümü, insanın doğuştan bir din ile donanıma sahip olmadığı kanaatindedirler. Örneğin Ebu Hanife (150/767), Allah insanları küfür ya da imanla donatmaksızın yaratmış, sonra onları emir ve yasaklarıyla sorumlu tutmuştur⁷⁹ demektedir. Aynı şekilde İbn Abdilberr (463/1071) “Siz ancak yaptıklarınızın karşılığını görürsünüz”⁸⁰, “Hesap günü her insan yapmış olduğu bütün fiiller için rehin olarak tutulacaktır”⁸¹ ve “Biz elçi göndermeden kimseye azap etmeyiz”⁸² ayetlerini delil getirerek insanın doğuştan mü'min veya müslüman olması durumunu reddeder. İbn Atiyye

⁷⁶ Araf 7/27,

⁷⁷ Mary J. Gander, Harry W. Gardiner, *Çocuk ve Ergen Gelişimi*, çev. Bekir Onur, İstanbul,1998, s.232

⁷⁸ Yazır, age. c. 4. S.173

⁷⁹ Ebu Hanife, *el-Fıkhü'l-Ekber*, İstanbul, 1992, s.72.

⁸⁰ Tur 52/16

⁸¹ Müddessir 74/38

⁸² İsrâ 17/15

(546/1151)'de fitrat kavramının insanın yaratılış özellikleri anlamına geldiğini ifade ederek insanın yaratılışta yansız bir durumda olduğunu savunur.⁸³

Çocuğun doğduğu zaman temiz bir levha gibi kalbe sahip olduğunu söyleyen el-Gazali (505/1111) de temel olarak fitratın yansızlığı üzerinde durur ve çevrenin insanı şekillendirdiğini, bunun için de anne babanın çocuğu eğitiminde önemini anlatır⁸⁴ Ancak, insanın ahlak gelişiminden bahsederken, kimi insanların doğuştan iyilik hasletleri taşıdığını iddia eder.⁸⁵ Bu iki düşünce birbiriyle çelişmektedir ve ikinci görüşe dayanak bulmak oldukça güçtür. En iyimser yaklaşımla bu görüş, kalıtımla izah edilebilir: İnsanın biyolojik bazı özellikleri ve belli bir ölçüye kadar zihinsel yetenekleriyle mizacının belirlenmesinde genler etkilidir.⁸⁶

Fitratın yansız bir durum olduğunu savunan alimler, çocuğun doğduğu esnada iman veya küfrü akledecek durumda olmadığını, bu konuda hiçbir şey bilemeyeceğini söylemektedirler.⁸⁷ Çünkü Kur'an'da “Allah sizi analarınızın karnından hiçbir şey bilmez bir halde çıkarmıştır.”⁸⁸ buyrulmaktadır.

İnsanın din ile donatılmış olarak doğmaması anlamında fitratın yansız bir durum olması doğrudur. Ancak Kur'an insanın iyilik ve kötülük yapabilme özelliğinin fitri olduğunu ifade eder.⁸⁹ Ayrıca doğru din ve fitrat arasındaki bağlantıyı anlatan ayet⁹⁰ fitratın iyilik yönünde olmasına işaret eder. Bu bağlamda fitratın salt olarak yansızlık anlamında olması düşünülemez.

Çağdaş alimlerin ve eğitimcilerin, insanın nötr bir durumda yaratıldığı görüşleri daha çok pozitivist eğilimin temsilcisi olarak John Locke(1704)'un “insan doğuştan

⁸³ Bkz. el-Kurtubi , age. c. 14, s.28-29

⁸⁴ el-Gazali, *İhyau Ulumi'd Din*, Mısır, 1302, c.3, s.66

⁸⁵ Bkz. el-Gazali, age. c.3, s.53-56

⁸⁶ Rita ve Richard C. Atkinson, Ernest R. Hilgard, *Psikolojiye Giriş*, çev. Heyet, İstanbul, 1995, c.1, s. 82-83

⁸⁷ Bkz. el-Kurtubi, age, c.14, s.28

⁸⁸ Nahl 16/78

⁸⁹ Şems 91/8

⁹⁰ Rum 30/30

hiçbir bilgi ve ahlak prensibi getirmez.”⁹¹ anlayışının etkisi ile şekillenmiştir. Halbuki hiçbir mutlak değer olmadığı veya beşeri icadın toplumsal ve dini değer arayışında rol oynadığı hususunda ne söylenirse söylesin, hiçbir doğal değer olmadığını samimiyetle söylemek imkansızdır. Bazı doğal olgular vardır ki insanlar ya bunlarla uyum içinde yaşarlar ya da bunun hoş olmayan sonuçlarına katlanmak zorunda kalırlar.⁹²

c. Fitrat İslam'ı kabul Etmeye Uygunluktur

Fitrat kelimesine kimi İslam alimleri de, İslam'ı kabul etmeye uygun yaratılış anlamı yüklemişlerdir. “Allah'ın insanları üzerinde yarattığı fitrata uygun davran” ayetinin tefsirinde Zemahşeri(538/1143) “Allah insanları, kendilerine ağır gelmeden ve inkar etmeye mahal kalmayacak şekilde tevhidi ve İslam dinini kabul edecek tarzda ve bunu uygulamaya kabiliyetli olarak yarattı. Çünkü İslam, akılla uyumludur ve doğru düşünceyle birleşir.”⁹³ demektedir. el-Kurtubi(671/1272) de, Allah insanların gözlerini ve kulaklarını görmeye ve duymaya uygun yarattığı gibi kalblerini de hakkı kabul etmeye uygun yaratmıştır, görüşünü benimsediğini belirtmiştir.⁹⁴

Birey olarak insanlar normal durumlarda insan türüne ait normal özelliklerin tam ve eksiksiz olarak kendini gösterebilmesi için gerekli imkanların bulunması halinde, gerçek mutluluğa karşı büyük bir arzu duyar ve demir tozlarının mıknatıs tarafından çekildiği gibi, ona doğru cezbedilirler.⁹⁵ İşte insanın bu yaratılışında kendisine verilen iyiliğe doğru yönelme özelliğidir.

Fitrat hakkındaki bu temel yaklaşımlardan sonra, kavramın çerçevesini belirlemek yerinde olacaktır:

⁹¹ John Locke, *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme*, çev.Meral Delikara Topçu, İstanbul, 1999, c.1, s.45

⁹² Walters, age. s.38

⁹³ ez-Zemahşeri, el-Keşşaf, Beyrut, tsz. C.3 s.222

⁹⁴ Bkz. el-Kurtubi, age. c.14 s.29

⁹⁵ Şah Veliyyullah ed-Dihlevi, *Hucce-tullabi-l Balığa*, çev.Mehmet Erdoğan, İstanbul, 1994, c.1 s.182

2.1.2.1. İnsanın Varlık Yapısının Orjinalliği

İlgili ayette geçen “Allah'ın insanları üzerinde yarattığı fitrat” bölümünden fitratın, her ferдин kendine özgü olan farklı özellikleri değil, bütün insanların insan olmaları yönünden yaratılışlarına esas olan, hepsinde ortak bulunan genel yaratılış özellikleri olduğu anlaşılmaktadır. Dış etken, kazanma ve adet gibi ikinci derecede bulunan sebeplerden uzak olarak düşünülmesi gereken ilk yaratılış ve asli yaratılış fitrattır. Fıtrat, insanın insan oluşu yönünden tabiatıdır. Örneğin insanın yaratılışında iki gözü bulunması asıldır. Bununla birlikte kör olarak doğmuş olanlar da bulunabilir. Fakat bu genellikle insanların üzerinde yaratıldığı asıl fitrat ve tabiat çeşidi değil, ikinci derecede görünür sebep olarak düşünülecek cüz'i ve şahsi bir yaratılıştır. Ferdin cüz'i yaratılışında herhangi bir sebeple eksiklik bulunabilirse de asıl fitrat sağlıklı ve sağlamdır.⁹⁶

İnsanı insan yapan ve onu diğer varlıklardan ayıran tüm özellikler insan fitratıdır. Kur'an, muhatabı insan olan bir kitaptır ve onu biyolojik bir canlı olmaktan öte “insan olmak” özelliğine ulaştırmayı hedefler; “Onların kalbleri vardır, onlarla kavramazlar. Gözleri vardır, onlarla görmezler. Kulakları vardır onlarla işitmezler. İşte onlar hayvanlar gibi hatta daha da aşağıdırlar.”⁹⁷ Bu ayette yaratılışında bulunan özellikleri gereği gibi kullanmayanların insan olma değerini bulamayıp, sadece biyolojik bir canlı olacakları vurgulanmaktadır.

Öte yandan fitrat ayetinde geçen “Allah'ın yaratmasında hiçbir değişme bulunmaz” ifadesi, ilk insandan bu yana yaratılan herkesin aynı fitri özellikleri taşıdığını anlatmaktadır. Bir diğer deyişle bu ayet insan türüne ait yasaların var olduğunu ve değişmezliğini ortaya koymaktadır. Buna göre insanı insan yapan yasaların bilinmesi, insan olma ve mutluluğun kazanılmasında vazgeçilmez bir yere sahiptir. Çünkü bireylerin saadeti, türe ait özelliklerin o bireyde tam ve eksiksiz olarak bulunması ve yaratılışında bu eksikliğin bulunmaması halinde tam olarak ortaya çıkar. Bireyler, türün

⁹⁶ Bkz. M.Hamdi Yazır, age. c.6 s.3822-3823

⁹⁷ Araf 7/179

kendilerine bahsettiği özellikleri taşıdıkları sürece herhangi bir rahatsızlık duymazlar. Ne var ki sonradan ortaya çıkan sebepler nedeniyle fitratları yani yaratılış safiyetleri değişir.⁹⁸

2.1.2.2. Fıtratın Temizliği Ve İyiye Yönelmesi

Fıtrat ayetindeki “Allah'ın insanları üzerinde yarattığı fıtrata uygun davran” bölümünde Allah, insanı kendi varlık yapısına ters düşmemeye çağırılmaktadır. Buradan anlaşılmaktadır ki İslam, diğer bazı sistemlerin aksine insanın üzerinde bulunduğu fıtratı, diğer bir deyişle insanın varlık yapısını tertemiz olarak nitelendirir. İnsan daha Allah'ın hür irade ve bilgisinde bir tasavvur olarak bulunduğundan beri temiz, yüce ve takdire layık bir varlıktır. O dünya alemine gözlerini bu temizlik ve yücelik içinde açar: “Her doğan fıtrat üzere doğar...”⁹⁹

İnsanın yaratılışının bu şekilde bir temizlik ve saflık içermesinin yanı sıra bütün organlarının yaratılışında da asıl olan bir fıtrat, bir yaratılış amacı vardır. Bu organların menfaati, görevi, fonksiyonu, fizyolojisi kısaca tabiatıdır. Aynı şekilde insan benliğinin bütün eğilimlerinde yaratılış hikmeti olan “Allah'a kulluk”¹⁰⁰a doğru esaslı bir tabiat vardır ki bu fıtrattır. İşte bu fıtrat hep hak ve hayra yönelik bir istikamet izler. Örneğin insanın acıkması ve yemeye, içmeye meyletmesi, yaşamak için kendisine gerekli veya faydalı ya da uygun olanı alma hikmeti içindir. Yoksa zehir yutmak veya kuru bir zevk uğruna israf ile midesini bozmak için değildir. O zaman fıtrat bozulmuş olur. İnsanın ruh ve zekasının, fıtratının aslı da Hakkı tanımak ve gerçek yaratanından başkasına kul olmamak içindir.¹⁰¹

Fıtratın bu şekilde saf, temiz olmak ve iyiye yönelmek anlamları öne çıksa da insanın yaratılıştan iyilik ve kötülük yapabilme yetilerini gözardı etmemek gerekir.

⁹⁸ Bkz. ed-Dihlevi, age., c.1 s.120

⁹⁹ Bkz. Yaşar Nuri Öztürk, *Din ve Fıtrat*, s.55

¹⁰⁰ Zariyat, 51/56

¹⁰¹ Bkz. M.Hamdi Yazır, age. c.6 s.3823

2.1.3. İyilik ve Kötülük Yönünden İnsan Tabiatı

İnsanın doğuştan temiz olduğuna, suç ve günahlardan arınmış olarak dünyaya geldiğine yukarıda değinilmişti. Ancak insan yaşamı esnasında hem iyilik, hem de kötülük yapabilmektedirler. Şu halde iyilik ve kötülük insanın doğasında mı vardır yoksa bunları sonradan mı kazanmaktadır?

Evrenin yaratılışının temel ilkesi karşıtlıktır. Evren bir karşıtlıklar bütününden başka bir şey değildir. Varlık ve yokluk, hayat ve ölüm, kalıcılık ve ölümlülük, esenlik ve sayrılık, yaşlılık ve gençlik, mutluluk ve mutsuzluk bu evrende bir aradadır. Aynı şekilde iyilik ve kötülük de evrendeki zıtlıklardandır. Bu karşıtlık belli bir donanım ve hareket içinde evreni kemal yönüne tekamüle sevketmektedir.¹⁰²

İnsanların yaptığı iyilik ve kötülükler dünyadaki imtihanlarıyla ilgilidir. Çünkü Allah, insanları denemek için yaratmış ve evreni de bu deneme sürecine uygun olarak dizayn etmiştir.¹⁰³ İlahi takdire göre gerçekleşen bu düzende, herşey belirli tabii yasalara göre işlemektedir. Bu açıdan varlığın bizzat kendisini iyi ya da kötü olarak nitelendirmek mümkün değildir. Nitekim iyi ve kötü, varlıklar arasında ilişkiden kaynaklanan göreceli nitelendirmelerdir. Evrende bizzat iyinin kendisi ya da bizzat kötünün kendisi olan herhangi birşey yoktur. Diğer bir ifadeyle iyi ve kötü varlığın bizzat kendisi ve özü değil, içerisinde bulunduğu şartlara göre kazandığı arizi niteliklerden ibarettir.¹⁰⁴

Konuya fıtrat açısından bakıldığında, Kur'an'daki ilgili ayetler iyilik ve kötülüğün insan yaratılışıyla ilgisini açıklamaktadır.

Allah, var olan her şeye gerçek özünü ve biçimini vermiş sonra da onları kendi doğasının gerektirdiği yola yöneltmiştir.¹⁰⁵ Tüm yaratılanlar için verilen bu biçim ve yönlendirme insan için şu şekilde dile getirilir: “Biz ona iki göz vermedik mi? Bir dil ve

¹⁰² Murtaza Mutahhari, *Adl-i İlahi*, çev.Hüseyin Hatemi, İstanbul, 1988, s.210-213

¹⁰³ İnsan 76/2; Enbiya 21/35; Ankebut 29/2; En'am 6/165; Mülk 67/2

¹⁰⁴ Metin Özdemir, *İslam Kelamı'nda Kötülük Problemi* (Basılmış Doktora Tezi), Ankara , 1998, s.274 .

¹⁰⁵ Taha, 20/50 ; A'la 87/2-3

bir çift dudak ve ona kötülüğün ve iyiliğin iki yolunda göstermedik mi?”¹⁰⁶ “İnsan benliğini düşün ve onun nasıl yaratılış amacına uygun şekillendirildiğini ve nasıl ahlaki zaafarla olduğu kadar Allah'a karşı sorumluluk bilinciyle de donatıldığını.”¹⁰⁷

Yukarıdaki ayetler insanın iki yönlü yeteneğinin yaratılıştan var olduğunu tespit etmektedir. Ayette geçen şekillendirme (tesviye) kulun uzuvlarını ve güçlerini güzelce yerleştirmeyi, ona düşünce kaabiliyeti vermeyi, donatılma (ilham) da bu kabiliyet ve uzuvları iki yoldan birinde kullanmayı ifade eder.¹⁰⁸ Dolayısıyla insan iyiliği de kötülüğü de yapabilecek kapasitede yaratılmıştır. Elbette istenen iyiliktir ve insan ona yönlendirilip kötülüklerden sakındırılmaktadır.¹⁰⁹ Ancak Kur'an insanları iyiliğe teşvik ederken, onların hiç kötülük yapmayacaklarını söylemez. Çünkü insan iyi bir yaşam tarzı sürerken zaman zaman kötülükler de yapabilir. Ahlaki zaaf (fücur), günah gibi kavramlar, insanın yapabileceği kötülükleri ifade etmektedir.¹¹⁰

Nitekim bu kötülükleri, Kur'an'a göre sadece Allah'ı inkar eden veya dinden sapmış kimseler değil, bizzat iyi kimseler de yapabilirler : “...Allah, iyilik yapan, güzel davranışlarda bulunanları sever. Onlar ki bir kötülük yaptıklarında ya da kendilerine zulmettiklerinde Allah'ı hatırlayıp günahlarından dolayı hemen bağışlanma dilerler.”¹¹¹ Görülüyor ki günah işledikten sonra dönüp iyi işler yapmaya devam etmek de bir iyiliktir.

İnsanın sadece iyilik yapıcı olarak yaratılmaması, onun farklı bir yaratılışa sahip olmasındandır: “Sonra onu başka bir yaratılışla insan haline getirdik.”¹¹² İnsana verilen akletme, idrak, irade gibi özgürlükler onu özellikle bu konuda farklı ve üstün

¹⁰⁶ Beled 90/8-10

¹⁰⁷ Şems 91/7-8; M.Esed, age.,s.1273

¹⁰⁸ el-Alusi, *Ruh'u'l-Meani fi Tefsiri'l-Kur'ani'l-Azim ve'sebi'l-Mesani*, Beyrut, tsz., c.30 s.143

¹⁰⁹ Şems 91/9-10

¹¹⁰ Bkz. Bu çalışmanın 2.4.3.2. bölümü

¹¹¹ Al-i İmran 3/134-135

¹¹² Mü'minun 23/14

kılmaktadır.¹¹³ İyilik ve kötülüğü yapabilme özellikleriyle donatılmış olma, imtihan edilmenin bir gereğidir ve insan kötülük yapabilecek iken iyilik yaptığında bunun hazzını duyar.¹¹⁴ Eğer insanda kötülük yapabilme özelliği olmasaydı, iyiliğin hazzını ve kıymetini anlaması imkansız olurdu.

İnsanın bu karşıt yeteneklerle yaratıldığını farklı bir açıdan şu ayetler dile getirir: “Gerçek şu ki biz insanı en güzel şekilde (ahsen-i takvim) yaratırız. Sonra onu aşağıların aşağısına indiririz.”¹¹⁵ En güzel şekilde yaratılma, bütün insanların bedensel ve zihinsel donanımlar açısından aynı güzel şekle sahip olduklarını göstermez. Bu ifade sadece, her insanın tabii avantaj veya dezavantajlarına bakılmaksızın, doğuştan getirdiği vasıfları ve içinde doğduğu çevreyi mümkün olan en iyi şekilde kullanabilme yeteneğiyle donatıldığını anlatır. “Aşağıların aşağısına indirmek” de insanın kendi asli, olumlu kimliğini saptırmasının, başka bir deyişle yozlaştırmasının bir sonucudur.¹¹⁶

İşte insanı bu yozlaşmadan koruyacak/kurtaracak, onu yaratılışındaki temiz ve en güzel duruma getirecek bir sisteme olan ihtiyaç kaçınılmazdır.

2.2 Kur'an'da Din Kavramı

Din kelimesi Arapça'da şu anlamlarda kullanılmaktadır: Üstünlük, egemenlik, hal ve tavır, ceza ve mükafat, itaat, hesaba çekme, siyaset ve görüş, boyun eğdirme, köleleştirme, örf ve adet, yol, mezhep, millet...¹¹⁷

¹¹³ Lütfullah Cebeci, *Kur'an'da Şer Problemi*, Ankara 1985, s.142

¹¹⁴ Murtaza Mutahhari, age., s206-208

¹¹⁵ Tin 95/4-5; (Ayetteki indirme eyleminin Allah tarafından kendi eylemi olarak sunulması, bu konudaki yasaların Allah tarafından konulduğunu ifade eder. Asli durumunu bozan insandır. Ancak onun bu duruma düşmesi balenin aşağıların aşağısı olarak belirlenmesi Allah tarafından. Dolayısıyla burada ilahi bir takdir değil, Allah'ın değışmez yasalarının işlerliği söz konusudur.) Bkz. M. Esed, age, s.1284

¹¹⁶ M. Esed, age, s.1283-1284

¹¹⁷ İbn Faris, age, din md.; İbn Manzur, age., din md.; ez-Zemahşeri, *Esasü'l-Belağa*, din.; M. Ebu Bekir er-Razi, age, din md.; el-İsfehani, age, din md.; el-Mevdudi, *Kur'an'a Göre Dört Terim*, çev, Osman Cılacı, İsmail Kaya, İstanbul, 1989, s. 99/102; Y. Nuri Öztürk, age, s.18

Din ile ilgili bu filolojik tespitlere bakarak denilebilir ki din, uyan ile uyulan arasındaki ilişkinin adıdır. Uyulan tarafın da ele alınınca mükafat veya ceza ile sorumluluğun uygulanışı, uyan yönünden ele alınınca barış ve mutluluk arzusu ve korkudan emin değildir. Anlaşılan şudur ki din aynı anda bireysel ve sosyal olmak üzere ibadetleri, günahları, örfleri, duyguları, boyun eğişleri, boyun eğdirişleri, mükafat ve cezaları ile insanoğlunun bütün hayatını dolduran bir kurumdur .Başka bir ifadeyle insanın bütün hayatı,¹¹⁸ yaşam tarzıdır.

Kur'an'a bakıldığında da din kavramının bu anlamlar çerçevesinde kullanıldığı görülecektir:

“Yeryüzünü sizin için bir dinlenme yurdu ve göğü de bir kubbe yapan, size şekil veren -çok da güzel bir şekil veren- ve sizi hayatın tertemiz nimetleri ile rızıklandıran Allah'tır. İşte Rabbiniz Allah budur. Bütün alemlerin Rabbi olan Allah ne yücedir. O, hep diridir, O'ndan başka ilah yoktur. Öyleyse dini, O'na has kılarak, ve içten bir inançla O'na bağlanarak O'na yalvarın. Hamd alemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur.”¹¹⁹ Bu ayette dinin sahibinin Allah olduğu ve O'nun boyun eğdirici oluşu, böylece O'na boyun eğmek gerektiği anlatılmaktadır.

Kur'an, bu hakimiyetin otoritesi altında meydana gelen fikri ve ameli sistemi de din olarak adlandırır:¹²⁰ “De ki ey insanlar, eğer benim dinimden şüphede iseniz, sizin Allah'tan başka kulluk ettiğiniz varlıklara ben kulluk etmem.”¹²¹

Bunun dışında din; ceza ve mükafat anlamında “Din günün sahibi Allah'tır.”¹²²; şeriat anlamında “Allah'ın dinini uygulamak konusunda acıma duygularınız engel olmasın”¹²³; yasa ve siyaset anlamında, Hz. Yusuf kıssasında “kralın dini”¹²⁴ şeklinde kullanılmaktadır.¹²⁵

¹¹⁸ Y. Nuri Öztürk, age, s.15.

¹¹⁹ Mü'min, 40/64,65; Ayrıca bkz. Zümer, 39/2-3,14-15,17; Nahl16/52; Ali İmran3/83; Beyyine 98/5

¹²⁰ el Mevdudi, age.s.103

¹²¹ Yunus10/104,105; Rum 30/26,28,29, Kafırun 109/6

¹²² Fatiha 1/3; Mutaffifin83/11; İnfitar82/17

¹²³ Nur 24/2

Din kavramının anlamlarından birisinin de yol olduğu ifade edilmişti. Bunun, insan hayatının gidişatı anlamına kullanılması yaygındır. Bu yaklaşımdan hareketle Kur'an'daki bazı ifade biçimi ve kavramlarla dini tanıtma hakkında farklı bir anlatım ortaya konabilir. Şöyle ki, insanın yaratılışında var olan iyilik ve kötülük yapabilme özelliklerinin anlatıldığı ayetlerden sonra söylem şu şekilde devam etmektedir: “Her kim benliğini arındırırsa (tezkiye) kesinlikle mutluluğa erişecektir. O'nu kötülüğe gömen ise hüsrandır.”¹²⁶ Bu ayetlerde hüsrân ile mutluluk arasında bir yoldan bahsetmek mümkündür. Bir başka ifadeyle kötülüklerden iyiliklere doğru bir arınma yolu bulunmaktadır. İşte bu yol dindir; din insanlara arınmayı, temizlenmeyi tavsiye eder, bunun yollarını gösterir. Nitekim peygamberlerin görevlerini anlatan ayetlerde onların “İnsanları arındırdıkları (tezkiye ettikleri)”¹²⁷ dile getirilmektedir.

Baştan sona kadar Allah'ın dininin tüm özelliklerini anlatan Kur'an, bu dinin gerçek, katıksız ve doğru tek din olduğunu ifade eder: “Allah katında tek gerçek din İslamdır.”¹²⁸, “Katıksız din Allah'ındır.”¹²⁹

İradeyi Allah'a teslim etmek¹³⁰ anlamına gelen İslam diğer tüm dinlerden, yaşam modellerinden kaynak ve içerik bakımından ayrılır ve insan fıtratına uygunluk bakımından farklı bir yapı ortaya koyar.

2.3. Din ve Fıtrat İlişkisi

İslam bağlamında din ve fıtrat ilişkisinin ortaya konulabilmesi için öncelikle farklı din tanımları ve anlayışlarının incelenmesi yararlı olacaktır.

Din kavramının en eski ve en yaygın tanımı şöyledir: “Din, insan ve Allah arasındaki bağıdır.” Bu tanıma benzer şekilde dini; Fransız ahlakçı Vauvenargues (1715-

¹²⁴ Yusuf 12/76

¹²⁵ el-Fırızabadi, age, c. 2, s. 217

¹²⁶ Şems 91/9-10

¹²⁷ Bakara 2/151; Cuma 62/2

¹²⁸ Ali imran 3/19

¹²⁹ Zümer 39/3

¹³⁰ Bakara 2/131

1747) “Allah'a karşı insanın yükümlülüğü”; Alman felsefeci ve ilahiyatçı Schleiermacher (1768-1834) ve Feuerbach (1804-1872) “İnsanın Allah'a bağımlılığının şuuruna varması”; Fransız protestan bilgin Bayle (1647-1706) “Her insanın Allah ile arasındaki bir mesele”; Belçikalı devlet adamı Goblet d'Alviella (1864-1925) “İnsana kendisini bağımlı hissettiği insanüstü ve esrarlı güçlerle ilişkisini bildiren belli bir yöntem”; Fransız din adamı Reville (1826-1906) “İnsanın kendisi ve dünya üzerindeki hükümlerini tanıdığı ve birlik hissettiği esrarlı ruhlarla arasındaki bağı esas alan bir insan hayatı tanımı” şeklinde izah etmeye çalışmışlardır.¹³¹

Dikkat edilirse, yukarıdaki tanımlarda din, sadece kutsal ile insan arasındaki kişisel bir bağlantı olarak düşünülmektedir. Bu da dinin bir vicdan işi olduğu anlayışına götürmektedir. Bu anlayış modern bakış açısının bir sonucudur. Rönesans ve Aydınlanma'nın ürünü olan modern insanın, zihninde yaptığı en büyük tahribatın din konusuna ilişkin alanlarda gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Ortaçağ Avrupası'na özgü olmak üzere Hristiyan dünyasının yaşadığı talihsiz tecrübe sonucunda, din ile kilisenin dogmaları özdeşleştirilmiş ve bu özdeşlik İbn Rüşçülüğün¹³² boy göstermesiyle Avrupa dışı dünyanın bütün yöresel ve evrensel dinlerini tanımlayan bir nitelik kazanıp yaygınlaşmıştır. Bunun sonucunda da modern insanlar, din fenomenini sadece ilahi ve kutsal alanla sınırlandırma gibi köklü fakat o oranda yanlış bir kanaate sahip olmuşlardır.¹³³

Öte yandan ilahi dinlere mensup kişilerin, dini sadece Allah ile kul arasında bir ilişki olarak tanımlamaları, dünyevileşme çabasının ürünüdür. Allah'ın koyduğu kuralların, yaşanan hayata engel kabul edilerek din yalnız vicdan boyutuna indirgenmekte, insanın evrendeki konumu ve etkinliklerinin din ile ilgisi yok edilmektedir. Nitekim Descartes'le din, fizik dünyanın matematik ile bilinebilir ve

¹³¹ Leo Nikolayeviç Tolstoy, *Din Nedir?*, çev. Murat Çiftkaya, İstanbul 1998, s.15.

¹³² İbn Rüşd(1126-1198)'ün eserleri XIII. yy başlarında Latinceye çevrilmiş ve Avrupa'da özgür düşünce sahiplerinin çoğunluğunu etkilemiştir. O'nun tesirinde olanlar ruhun ölümsüzlüğünü kabul etmemişler ve İbn Rüşçüler adını almışlardır. (Bkz. Bertrand Russell, *Batı Felsefesi Tarihi*, çev. Muammer Sencer, İstanbul, 1997, c.2, s.149)

¹³³ Ali Bulaç, *Kutsala, Tarihe ve Hayata Dönüş*, İstanbul, 1995, s.12

ölçülebilir bilgisinin ötesinde, bilinemez dünyanın metafizik alanına itilmiş 19.yy, pozitivistleri de felsefe ve metafizik adı altında bilimlerden başlamak üzere günlük hayattan siyasete, nihayetinde psikolojiden kültüre, hatta sanata kadar bütün alanlarda dini arındırma hareketine girişmişlerdir.¹³⁴

Bir diğer bakış açısına göre din sadece kuramdan ibaret sayılmaktadır. Bu düşüncede de din sadece inanç olarak değerlendirilmektedir. Halbuki dinin inançla sınırlandırılması oldukça yanlıştır. Çünkü din, politik, toplumsal, eğitimsel ve yönetsel bakımdan çeki düzen vermeleri kapsar ve insan-insan, insan-doğa ilişkilerinin pek çoğunu yoğuran bir etkinliktir. Dolayısıyla dinin hem kuramsal hem de eylemsel bir yönü vardır ve bunları birbirinden ayırmak mümkün değildir.¹³⁵

2.3.1. Kaynak Açısından Din ve Fıtrat

Din kavramının konu edildiği her yerde akla ilk gelen kavram Tanrıdır. Bir başka deyişle tüm dinlerin bir vazedicisi vardır ki bu da tanrıdır/tanrılardır. Bu ilahi bir din ise vazedicisi Allah, beşeri dinler ise tanrılık iddiasında olan ya da tanrılaştırılan kimselerdir.

Kulluk edilen ve boyun eğilen anlamlarının belirginleştiği tanrı (ilah) kavramı Kuran'da dinin sahibi olan Allah için kullanılan en önemli isim/özelliktir. Genelde kendisine kulluk edilen bütün varlıklar için kullanılırken özelde sadece Allah için kullanılmaktadır. “Allah ile beraber başka bir tanrıya yalvarma. Çünkü O'ndan başka tanrı yok.”¹³⁶

“O'ndan başka tanrı yok”¹³⁷ ifadesi, gerçekte tanrı olabilme özelliğinin yalnızca Allah'a ait olduğunu vurgulamaktadır. O'nun dışındaki tanrılar, ya kendilerini tanrı ilan

¹³⁴ Ali Bulaç, age. s.13.

¹³⁵ Nermi Uygur, *Kuram-Eylem Bağlamı*, İstanbul,1996 s.119-122.

¹³⁶ Kasas 28/88

¹³⁷ Bkz. Bakara 2/163, 255; Ali İmran 3/2, 18, 62; Nisa 4/87; Tevbe 9/31

eden ¹³⁸ ya da tanrılaştırılanlardan ibarettir. ¹³⁹ Çünkü Kur'an, tanrı olmanın en önemli ve bariz şartının yaratma olduğunu ortaya koyar: "O'nu bırakıp, hiçbir şey yaratmayan, tersine kendileri de yaratılmış bulunan... tanrılara kulluk ediyorlar."¹⁴⁰ "Bütün her şeyi yaratan, hiçbir şey yaratamayan herhangi bir varlıkla kıyaslanabilir mi?"¹⁴¹ "Ey insanlar! Allah'ın size bağışladığı nimetleri hatırlayın! Size göklerden ve yerden azık sağlayan Allah'tan başka bir yaratıcı var mı? O'ndan başka ilah yoktur, ama nasıl olur da zihinleriniz (bu apaçık hakikatten) sapar?"¹⁴²

Bu ayetlere göre ilah ancak yaratan olabilir. Diğer bir ifadeyle gerçek din, yaratanın belirlediği dindir. Çünkü ancak yaratan, yarattıklarının ihtiyaçlarını, arzularını, güçlerini, kısaca tüm özelliklerini bilebilir. "O, yarattığını bilmez mi? Yalnız O, (hikmetinde) erişilmez bir derinlik sahibidir, her şeyden haberdar olandır."¹⁴³ "Gerçek şu ki, insanı yaratan biziz ve onun iç benliğinin ona ne fısıldadığını biz biliriz. Çünkü biz ona şah damarından daha yakınız."¹⁴⁴

İnsanları bu dünya üzerinde yaratan ve onların hayatlarını devam ettirme ortamını sağlayan Allah'tır. Aynı zamanda evrende birbiriyle çatışmayan doğal yasalar koyan ve böylece bütün varlıklar için bir düzen sağlayan da Allah'tır. Dolayısıyla tabiat ve insanın doğal yapısı içinde bir eksiklik, bozukluk veya çatışma yoktur.¹⁴⁵ Ayrıca yine Allah'ın koyduğu sebeplilik ilkesine göre insanların olumsuz müdahaleleri ile doğal düzen bozulmaktadır.¹⁴⁶

Evrendeki bu düzeni sağlayan Allah, insanın Allah'a, kendisine, diğer insanlara ve diğer tüm canlı-cansız varlıklara karşı nasıl davranacağını da belirlemiştir. İnsanı ve

¹³⁸ "Firavun: "Soylular" dedi. Ben sizin için benden başka tanrı tanımıyorum..." Kasas 28/38

¹³⁹ "Hahamlarını, rahiplerini bir de Meryem oğlu Mesih'i Allah'la beraber rabler edindiler..." Tevbe 9/31

¹⁴⁰ Furkan 25/3

¹⁴¹ Nahl 16/17

¹⁴² Fatır 35/3; Ayrıca bkz. Nahl 16/20-22; Enam 6/46; Kasas 28/70-72; Sebe 34/22-23

¹⁴³ Mülk 67/14

¹⁴⁴ Kaf 50/16

¹⁴⁵ Mülk 67/3-4

¹⁴⁶ Rum 30/41

tüm varlıkları yaratan, onları en iyi bilendir de.Mülk buna göre yaratıcının vazettiği din olan İslam, insanların uyduğu/uyguladığı zaman kendilerine göre en uygun olan yaşama biçimini ortaya koymaktadır.

2.3.2. Uygulama Açısından Din ve Fıtrat

Uygulanabilirlik açısından her sosyal doktrinin insan merkezli olması şarttır. İnsanların uyması/uygulaması istenen her hareket tarzı hatta herhangi bir devletin kanunları dahi insanın yapısına, yaratılışına uygun olmalı ki uygulanabilsin ve süreklilik arzetsin. Aksi halde zoraki uygulamalar olsa bile insanın bu istekleri yerine getirmesi oldukça zordur ve bu öğretilerin sürekliliği imkansızdır.

Yukarıda ifade edildiği gibi; Ortaçağ Avrupası'ndaki Hristiyanlık, Sosyalizm, Kapitalizm vb. doktrinler, insanlar üzerinde doğal etki yaratamamış ve bu yaşam tarzları sürekli olamamıştır. Bunun en belirgin sebebi, insana göre, insan merkezli olmayışlarıdır. Hristiyanlık kralların ve papanın arzularını, Sosyalizm sistemin yegane güç oluşunu, Kapitalizm ise belli bir sınıfın üstünlüğünü merkeze oturtmuştur. Dolayısıyla bu tür öğretileri, fıtrata uygun olmaması nedeniyle, insanın kabullenmesi ve uygulaması oldukça zordur.

Kaynak açısından fıtrata uygun olan İslam, uygulama açısından da insan merkezlidir, içerdiği tüm öğreti insanın yaratılışına uygunluk arz eder. Bu anlayışı da en güzel şekilde fıtrat ayeti dile getirmektedir: “Yüzünü hanif (batıl olan her şeyden uzaklaşmış) olarak kararlı bir şekilde dine çevir. Allah'ın insanları üzerinde yarattığı fıtrata uygun davran. Allah'ın yaratmasında hiçbir değişme bulunmaz. Bu doğru, sabit dindir ama insanlar bunu bilmezler.”¹⁴⁷

Bu ayette iki kavrama dikkat çekilmektedir: Din ve fıtrat. Aynı zamanda bu iki kavram arasında bir bağlantı kurulmaktadır. “Yüzü dine çevirmek” ona yönelmek, üzerinde bulunmak ve dinin emir ve yasaklarına özen göstermek anlamında bir

¹⁴⁷ Rum 30/30

temsildir. “Hanif olarak” ise, katkısız, karışksız bir duygu ve batıl olan her şeyden arınmış bir eğilimi ifade etmektedir. Devamındaki “fıtrata sarıl” ifadesi de teşvik (iğra) anlamındadır.¹⁴⁸ Dolayısıyla dini kabule ve ona uymaya çağrı ile birlikte insanın üzerinde yaratıldığı orijinal yaratılış şekline sarılmaya teşvik sanki aynı anlamda kullanılmıştır bu da İslam'ın insanın yaratılış özelliklerine uygun din olduğunu açık bir biçimde vurgular. Kur'an'ın öğretisi ve onun uygulayıcısı olan Hz. Peygamber'in yaşam modeli tüm esas ve ayrıntılarıyla insanın yaratılış özelliklerine hiç bir aykırılık içermez.

İslam dininin uygulama bakımından insana göreliği “Allah hiç kimseyi güç yetiremeyeceği şeyle sorumlu tutmaz.”¹⁴⁹ ayetinde de görülmektedir. Allah'ın insanlara teklif ettiği/sorumlu tuttuğu din, onların insan olarak güçlerini aşan şeyler değildir: “(Mesajına muhatap ve taşıyıcı olarak) sizi seçen ve din konusunda üzerinize bir zorluk, bir güçlük yüklemeyen O'dur.”¹⁵⁰ Bu dinde zorluğun, güçlüğün olmamasını birkaç yönde değerlendirmek mümkündür: İslam, Kur'ani öğretinin anlaşılmasını zorlaştıracak yahut sağduyuyla çelişebilecek dogmatik ve mistik unsurlardan uzaktır. Öte yandan günlük hayatı gereksiz sınırlamalarla güçleştiren karmaşık törensel ve biçimsel yükümlülükler yahut tabusal sistemler içermemektedir. Aynı zamanda insan tabiatına kaçınılmaz biçimde ters düşen kendine eziyetçi, çileci tüm yaklaşımlara kapalıdır.¹⁵¹

İnsan, yeme, içme, cinsi ilişki, güneş ve yağmurdan korunma, kışın soğuğa karşı ısınma ve benzeri konularda hemcinsleriyle hep aynı ihtiyacı duyar. İnsan türünün bütün bireyleri bu konuda birbirleriyle aynıdır. Allah, insan türüne olan özel inayetinin bir sonucu olarak, bu ihtiyaçlarını nasıl karşılayabileceğini, türe ait özelliklerin bir gereği olmak üzere fitri bir ilhamla onlara öğretmiştir.¹⁵² İnsanların tümü bu ihtiyaçlarını yaratılışları gereği karşılamak zorundadırlar. İşte İslam, insanların hiçbir ihtiyacını yok saymadan ama uyulduğu zaman insanın yapısına en uygun tarzın bulunacağı bir sistem

¹⁴⁸ el-Beyzavi, c.2 s.244

¹⁴⁹ Bakara 2/286

¹⁵⁰ Hacc 22/78

¹⁵¹ Muhammed Esed age. s.686

¹⁵² ed-Dihlevi, age. c.1. s.127

oluşturmuştur. İnsan merkezli bu sistemin zıddına, din adına/din olarak ortaya konan, insanın ihtiyaçlarını göz ardı eden anlayışları da reddetmektedir.

Örneğin Kur'an'da, Hz. İsa'nın getirdiği din öğretisinden sonra insanların sadece Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak için icat ettikleri, birtakım fitri ihtiyaçların yok edilmesi ile elde edilen ruhbanlığı, Allah'ın emretmediği ifade edilmektedir. Nitekim insanlar icat ettikleri bu ruhbanlığın gereğini yerine getirememişlerdir.¹⁵³ Çünkü, fıtrata aykırı hiçbir doktrin insan için uygun değildir.

2.4.Fıtrat Eğitim İlişkisi

2.4.1.Eğitim Nedir?

Eğitim en geniş anlamı ile, insanda istenilen yönde davranış geliştirme faaliyetidir, yani biyolojik insandan kültür insanına geçmektir. İstenilen yönden kast, insandaki iyi yönlerin geliştirilmesidir. Buna kısaca, insanı insan yapmak da denilebilir.

İnsan üzerinde değişikliğe sebep olan her türlü etki, aslında eğitimin sınırları içinde düşünülmelidir. Hatta tek başına etkiden söz etmek de eksiktir. Her etki karşı etkiyi oluşturur. Bu sebeple etkilenme olayına bir etkileşim de denilebilir.¹⁵⁴

Eğitim, insanın hayatının tümünü kapsayan bir değişme ve gelişme sürecidir. Bir çocuk dünyaya geldiği andan itibaren bu sürecin içine girmektedir.¹⁵⁵ Allah, insanların terbiye ve bilgi alan kuvvetlerini, ilkokula girdikten sonra yaratmıyor. Bunlar en küçük yaşlardan itibaren vardır. Eğitim ve öğretim beşikten mezara kadardır.¹⁵⁶ Bunun için de eğitimi hayatın belli zamanlarına ya da kurumlara özgü düşünmek oldukça yanlıştır. İnsanın eğitime konu olmasında en önemli özellik, onun öğrenebilir

¹⁵³ Bkz. Hadid 57/27

¹⁵⁴ Beyza Bilgin, Mualla Selçuk, *Din Öğretimi*, Ankara, 1995 s.26

¹⁵⁵ Bkz. Bertrand Russel, *Eğitim Üzerine*, çev. Nail Bezel, İstanbul, 1996, s.61

¹⁵⁶ Beyza Bilgin, age, s.27

olmasıdır. İnsanın öğrenmesinde zihin yapısı (akıl, idrak, duygu) onu diğer canlılardan ayırmaktadır.

2.4.2 Eğitimin İmkan ve Sınırları

Eğitimin önemli konularından bir tanesi, eğitimin imkan ve sınırlarıdır. Diğer bir deyişle eğitimin insan üzerindeki etkisi ve gücüdür. Bu alan eski Yunan filozoflarından bugüne kadar devam eden bir tartışma konusu olmuştur. Bugün, insan davranışlarında kalıtımın mı yoksa çevrenin mi yegane/daha etkili olduğu tartışması psikoloji ve sosyolojinin konuları arasında yer almaktadır.

Eğitimin imkan ve sınırları hakkındaki görüşleri üç grupta toplamak mümkündür: İyimser (optimist) görüş, kötümser (pesimist) ve izafiyeci (relativist) görüş.¹⁵⁷

- a. İyimser görüş: Eğitimin insan üzerindeki tesirinin önemli ve büyük olduğunu kabul edenlerin görüşüdür.¹⁵⁸
- b. Kötümser Görüş: Bu görüşe göre önemli olan yaratılıştır. Eğitim insanın dışını etkileyebilir ama içini, yaratılışını etkileyemez. Doğuştan iyi olan bir insan, fena örneklerle ve eğitimle bozulmaz. Fena ve bencil yaratılışlı bir insan ise eğitimle ancak bencilliğini ve fenalığını daha iyi anlar ve hayatta daha kurnaz ve tedbirli olur.¹⁵⁹
- c. İzafiyeci Görüş: Bu görüş sahipleri, eğitimin gücüne inanmakla birlikte kalıtımın önemini kabul edenlerdir.¹⁶⁰

Fıtratında öğrenme, kabul etme, benimseme ve değişebilme gibi zihni özellikleri olan insanın eğitimden etkilenmediğini ve yaratılışın esas olduğunu söylemek,

¹⁵⁷ Ahmet Koç, *İhvan-ı Safa'nın Eğitim Felsefesi*, İstanbul, 1999, s.88

¹⁵⁸ Halis Ayhan, *Eğitim Bilimine Giriş*, İstanbul, 1995, s.22

¹⁵⁹ Beyza Bilgin, age. s.30-31

¹⁶⁰ Ahmet Koç, age. s.88

insan fitratını göz ardı etmek anlamına gelir. Sayılan özellikler normal tüm insanlarda bulunan ortak özelliklerdir ve bütün insanlar hayat boyu bir öğrenme süreci içerisindeyler. Ancak bu özelliklerin oranları kişilere göre değişebilir ve bunda kalıtsal özellikler etken olabilir. Nitekim bazı kişilerin yaratılışı beden ve ruh bakımından o kadar müsaittir ki eğiticinin az bir gayretiyle üstün başarılar elde edilebilir. Bazı yaratılışlar ise o kadar zayıf olur ki, bu gibilerde normal başarı elde etmek için bile eğiticinin çok çalışması gerekmektedir.¹⁶¹

Öte yandan, akıl sahibi bir canlı olan insan, hiç bir formal eğitime tabi tutulmadan da öğrenme kapasitesine sahip bir varlıktır. İnsan, yaşadığı tecrübelerle öğrenmesini devam ettirmektedir. Çevresindeki varlıklarla girdiği iletişim sonunda insan sürekli deneyimler kazanmaktadır. Elde ettiği bu tecrübeler insanın hayatının devamında nasıl hareket edeceğini belirlemektedir. Esasen bu da her ne kadar formal anlamda eğitim olmasa da etkileşim anlamında eğitim demektir.

Eğitimin imkan ve sınırları konusunda en sağlıklı yaklaşım, insanın yaratılış özelliklerini göz önünde bulundurarak eğitim vermektir. Buna göre eğitimin görevi, insanda doğuştan gelen ruhi ve bedeni becerileri geliştirmek, sağlıklı ve ölçülü bir şekilde beceriler ve eğilimler arasında denge kurmaktır.¹⁶² Bir diğer ifadeyle eğitim, insandaki potansiyel güçleri keşfetmek ve olabildiğince onları geliştirmek için yapılan faaliyetler bütünüdür. Bu anlamda eğitim, insana yaratılışında olmayan becerileri vermek değil, onları geliştirmek ve bunların yanında yeni bilgi ve davranışlar kazandırmaktır.¹⁶³

2.4.3 Eğitimin Görevi

Önceki bölümlerde (2.1.2.2.) insan fitratının iyilik ve kötülük yapabilecek kapasitede olduğu; ama iyilik yönünün ağır bastığı ve yaratılıştan iyiye, güzele doğru bir

¹⁶¹ Beyza Bilgin, age. s.31

¹⁶² Halis Ayhan, age., İstanbul, 1995, s.25

¹⁶³ Ahmet Koç, age. s.92

eğilimin bulunduğu anlatılmıştı. Şefkat, yardımseverlik, dürüstlük gibi iyi duyguların doğuştan var olduğu ispat gerektirmeyen bir konudur.

Doğuştan iyilik yönü ön planda olan ya da temiz bir yaratılışa (fitrata) sahip olan insanın sonradan eğitime muhtaç olmasının sebebi nedir? Bu soruya bulunacak cevap İslam eğitim anlayışının sebeplerini ve amaçlarını tesbit etmeye yardımcı olacaktır.

2.4.3.1 Değer Kazandırma ve Koruma

Türkçe'de eğmek filinden türetilen eğitim, kökünden de anlaşılacağı gibi insanı yetiştirmek anlamında kullanılmaktadır ve hemen her dilde bu kelimenin karşılığında kullanılan kelimeler de aynı anlamı içermektedir.¹⁶⁴ Buna göre eğitimin görevi öncelikle istenilen şekilde insan yetiştirmektir.

İnsanın yaratılışından boş bir sayfa gibi olmadığı daha önce tartışılmış ve doğuştan birtakım özellikleri haiz olduğu ifade edilmişti. Burada karşımıza şu sorular çıkmaktadır: Acaba insan, doğduğu halde bırakılırsa, eğitime ihtiyaç duymadan insani erdemlere sahip olabilir mi? Hayatı boyunca öğrenme süreci içinde yol alan bir varlık olan insanın doğası, eğitimle desteklenmese, kendini geliştirebilme potansiyelini yine de kullanabilir mi?

Dünya'ya gelen hiçbir insanın çevresiyle etkileşiminin olmadığını söylemek ya da böyle bir hayatı var saymak imkansızdır.¹⁶⁵ Çevresiyle etkileşim içinde olan insan, onlardan mutlaka olumlu veya olumsuz şeyler öğrenecektir.¹⁶⁶ Öte yandan Kur'an'ın öğretisine göre, dünyaya gelen her insanın şeytan gibi bir düşmanı vardır ve onu erdemli

¹⁶⁴ Örneğin Arapça'da terbiye kelimesi, bir şeyi ıslah etmek ve bunda devamlı olmak anlamına gelen Rabbe filinden türetilmiş ve bir şeyi aşama aşama son noktasına kadar inşa etmek anlamında (İbn Faris, age, Rabbe md., el-İsfahani, age. s.336), İngilizce'de education kelimesi, gizli bir gücü, saklı bir beceriyi ortaya çıkarmak, gözönüne sermek anlamına gelen educe kelimesinden türetilmiş ve yetiştirmek, eğitmek, insanın zihni veya ahlaki yönünü işlemek... anlamında kullanılmaktadır. (Della Thompson, ed., *The Concise Oxford Dictionary*, England, 1996, s.431)

¹⁶⁵ İslam düşünürlerinden İbn Tufeyl (581/1185)'in Hay b. Yakzan isimli eseri çocuğun tabiatında yalnız kalarak, hiçbir eğitim almadan da doğru bir şekilde yetişeceği savını ortaya koyar. Kainattaki her şey Allah'ın varlığı ve birliğine işaret etse de, insanın eğitilmeden insan olması noktasında eser yalnızca bir deneme sayılabilir.

¹⁶⁶ Maide 5/31

hareketlerden alıkoymaya çalışmaktadır.¹⁶⁷ Dolayısıyla eğitim olmaksızın insanın yetişmesi ve kendini koruması imkansızdır.

İnsanın fitratında var olan güçlerle, dünyaya geldiği zamanki durumunu karıştırmamak gerekir: “Siz hiçbir şey bilmezken Allah sizi analarınızın karnından çıkardı, şükredesiniz diye size kulaklar, gözler ve kalpler verdi.”¹⁶⁸ Şu halde insana verilen kulak, göz ve kalp ya da işitme, görme ve anlama gücü, onun eğitilebilir olduğunu gösterir. Zira insan bu üç özelliği ile dış dünyayı algılar ve kavrar. Ayette anılan şükretme eylemi de insanın eğitilmesi ile gerçekleşir. Bir diğer yönden eğer insanın eğitime ihtiyacı olmasaydı, Allah insanlara kitap göndermez, peygamberlerini görevlendirmezdi.

İnsanın yetiştirilmesinde değer kavramı önemli bir yer tutmaktadır. Diğer bir deyişle eğitim, insanlara değerler kazandırma etkinliğidir. O halde değerler ne demektir?

Değer, insanların hayatın anlamı ve günlük yaşamın biçimlendirilmesi konusunda alternatif yollar arasında bir tercih yapmalarını sağlayan yol gösterici nitelikteki soyut ya da somut ilke, inanç veya varlıkların her biridir¹⁶⁹. Değerler; insanlar, objeler, düşünceler, eylemler ve statülerin iyi, kıymetli ve istenen ya da kötü, değersiz ve istenmeyen şeyler olarak değerlendirilmesindeki kriterlerdir.¹⁷⁰ Eğitimde değerler ise, insanın mutluluğunu gerçekleştirerek dengeleri sağlayan hedefler, aktiviteler ve tecrübelerdir.¹⁷¹

İnsana kazandırılacak olan değerler, toplumlara, kültürlere ve dinlere göre değişiklikler gösterebilir. Aynı şekilde tüm değerler olumlu değildir. İnsana olumsuz değerlerde kazandırılabilir. Bu anlamda doğru değerler, değer ölçülerinin doğruluğuyla ortaya konabilir.

¹⁶⁷ Bkz. Bu çalışmanın 2.4.3.2. Bölümü

¹⁶⁸ Nahl,16/78

¹⁶⁹ Ömer Demir, Mustafa Acar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Ankara, 1997, s.54

¹⁷⁰ J. Mark Halstead, “*Values and Values Education in Schools*”, *Values in Education and Education in Values*, London, 1996,s.6

¹⁷¹ Clive Beck, *Better Schools: A Values Perspective*, London, 1990, s.2

Pozitif bir değer olarak eğitimin amacını Kur'an şu şekilde ifade etmektedir: "Ey iman edenler! Yakıtı insanlar ve taşlar olan cehennem ateşinden kendinizi ve size yakın olanları koruyun."¹⁷² Ayette geçen koruma fiili Ve-Ka (وقى) ile Kur'an'ın önemle üzerinde durduğu takva kavramı aynı kökten türemiştir. Allah'a karşı sorumluluğun bilincinde olmak¹⁷³ anlamına gelen takva, İslam'da insanların ulaşmaları gereken en önemli hedeftir. Bu bağlamda ayette insanın hem kendisini hem de yakınlarını bu sorumluluğa göre yetiştirmesi ve bunu koruması gerekmektedir.

Başlangıçta insana değer kazandırmayı amaçlayan eğitim, değerleri bozulan/kaybolan insanlar için de devrede olmaya devam edecektir.

2.4.3.2. Fıtratın Bozulması

Fıtratın temizlik, saflık ve doğal berraklık olarak tesbiti, şu gerçeğin eşliğine götürmektedir: Vahyin en genel anlamıyla "günah"¹⁷⁴ diye adlandırdığı davranışlar fıtrata aykırıdır ve bunlar birer bozulmadır. Bir bozulmaya uğramamış, temiz benlikler, günahlardan lezzet almak şöyle dursun, tiksiniyorlar. Bir hadiste bu gerçek şu şekilde dile getirilmektedir: "Zina eden, zina anında mü'min değildir, çalan, çalma anında mü'min değildir, içki içen, içtiği anda mü'min değildir."¹⁷⁵ Demek ki, günahlar fıtratın en asıl tecellisi olan imanla yanyana bulunamamaktadır. En azından günah sırasında insan fitri berraklığını yitirmektedir.¹⁷⁶

İnsanın fıtratını günahlarla bozmasına iç ve dış etkenler neden olmaktadır. İç etken insanın kendi benliği yani nefsidir.

¹⁷² Tahrim 66/6.

¹⁷³ M. Esed, age, s.4

¹⁷⁴ "Küfür (nankörlük, inkar), şirk (ortak koşma), fiske (Haktan uzaklaşma), fücur (sapkınlık), fuhuş fuhuş (azgınlık), bağıy (isyan), münker (kötülük), hata" gibi kavramların tümü, farklı derecelere sahip olsalar da günah kavramı içinde değerlendirilebilir.

¹⁷⁵ Buhari, Mezalim 30, Eşribe 1; Müslim, İman 100; İbn Mace, Fiten 3

¹⁷⁶ Bkz.Y. Nuri Öztürk, age, s.56

Daha önce üzerinde durulduğu gibi¹⁷⁷ toprak ve ruhtan yaratılan insan, bu iki yönünün de sürekli etkin ve birbiriyle mücadele ettiği¹⁷⁸ bir yapıya sahiptir. İnsan, iyiliği de kötülüğü de yapabilecek özellikle donatılmıştır. Dolayısıyla onun benliğinde kötülüğü arzulayan ve insanı kötülük yapmaya teşvik eden bir fonksiyon bulunur: “İnsanın kendi benliği kötü olanı emretmeye alışıktır/yatkındır.”¹⁷⁹ Ancak insandaki bu özelliği öncelikle harekete geçiren dışarıdan gelen uyarıcılardır.

Yaratılışından temiz bir yapıya ve erdemli eylemlere özleme sahip olan insan, bu yapısını ilk defasında çok kolay değiştiremez/bozamaz. İnsanın fitratına aykırı bir eylemi gerçekleştirebilmesi için ilkin bir zihin sürecine ihtiyacı vardır.¹⁸⁰ İnsan, sahip olduğu bir fitri ihtiyacı karşılamada karşısında birçok seçenek bulabilir. Bunlardan fitratına uygun olanları ve olmayanları (helal ve haram olanlar) yapmakta serbesttir ama fitratına uygun olmayan yolu denemesi ilk defada çok zordur. Ancak bunu öncelikle zihninde kurgular ve belki sadece hayal eder. Hatta kimi zaman sahip olduğu değerler, bu hayallerini dahi engellemeye çalışır. Eğer bu süreç devam ederse, o eylemi yapmaya fırsat bulunduğu an, zihnen kendisini hazırladığı için onu yapabilecektir. Nitekim “İçinizdekileri açıklasınız da gizleseniz de Allah sizi onun için hesaba çekecektir”¹⁸¹ ayeti bu tür bir zihinde tutma ve eyleme dönüştürmeyi anlatmaktadır.

Dış etkenlere gelince bunların en önemlisi şeytandır. Kur'an'a göre şeytan bir isim değil özelliktir.¹⁸² İnsanlardan ve cinlerden¹⁸³ Allah'a boyun eğmeyen¹⁸⁴ ve insanları buldukları iyi durumlarından saptırmaya çalışan¹⁸⁵ herkes Kur'an'a göre şeytandır.

¹⁷⁷ Bu çalışmanın 1.3. Bölümü

¹⁷⁸ Bkz. M.Esed, age, s. 1062-1063

¹⁷⁹ Yusuf 12/53 (Bu ifade Hz. Yusuf'un dilinden anlatılmaktadır. Bir peygamber olarak o; kendisi için bu ifadeyi kullandığına göre, bu ibarenin nefis mertebelerinden birisi ve dolayısıyla kurtulunabilecek bir durum olarak anlaşılması oldukça zordur. Daha fazla bilgi için bkz. M.Esed, age, s. 468-469)

¹⁸⁰ Esasen bu süreç iyi-kötü tüm eylemler için geçerlidir. Bkz. J. A. Shaffer, age, s. 133-138

¹⁸¹ Bakara 2/284

¹⁸² Allah'a karşı gelen ve cinlerden olan şahıs İblis'tir. Bkz. Kehf 18/50

¹⁸³ Nas 114/6

¹⁸⁴ Araf 7/11

¹⁸⁵ Araf 7/16

Onlar, insanların özelliklerini ve zaaflarını bimekte¹⁸⁶ ve buna göre hareket ederek insanları fitratlarına aykırı harekete teşvik etmektedirler. Dünyadaki imtihanın önemli bir parçası olan şeytanı, Allah Kur'an'da insanlara tanıtmış ve onu tanıyıp korunabilenlere zarar veremeyeceğini de vurgulamıştır.¹⁸⁷

İnsanın dünyaya geldiği/yaşadığı çevre ve bu çevrenin gereği, bilgi birikimi de fitratının dejenere olmasında etkili rol oynamaktadır.¹⁸⁸ Şah Veliyyullah(1176-1762)'ın ifadesiyle merasim (adet, gelenek) ve yanlış bilgi perdeleri¹⁸⁹ insanın fitratının ortaya çıkmasını engellemektedir.

Günahların fitratı dejenere ettiği bir vakıdır. Ancak bu dejenerasyonun sınırları nedir?

Esasen, insanın günah işleyebilmesi yine fitratında var olan bir özelliktir. Yani insan, yaratılışı gereği iyiliği de, kötülüğü de yapmaya elverişli yapıdadır. Tabii ki bu, insan günah işlemelidir anlamına gelmez; tabiatındaki varlığını ifade eder. Dolayısıyla her bir günah, insanın iyi ve temiz olan fitratını bozan bir özelliktir ama bu bozukluğun giderilmesi mümkündür. Bunun için de İslam'daki tövbe kavramı önemlidir. Kelime olarak “dönmek” anlamına gelen tövbe, fitrattan uzaklaşan kişinin yeniden ona dönmesi anlamında düşünülebilir.

İnsan fitratının günahlarla tamamen bozulması, kişinin günah işleyip, günahının kendisini kuşatması yani dejenere olmuş bir yaşam modeline sahip olması ile ortaya çıkar¹⁹⁰ ki ezelden temiz ve asil olan insanın yapısının sonradan değişmesi ve bozulması, insanın kendini unutması ve kendine yabancılaşmasıdır.¹⁹¹

¹⁸⁶ Araf 7/27

¹⁸⁷ Hicr 15/42; Nahl 16/99; Kehf 17/65

¹⁸⁸ Bkz. Bakara 2/170; Maide 5/104; Araf 7/28; Enbiya 21/53

¹⁸⁹ ed-Dihlevi, age, c. 1, s. 204-205

¹⁹⁰ Bakara 2/81

¹⁹¹ Y. Nuri Öztürk, age, s. 56

2.4.3.3. İnsanın Kendine Yabancılaşması

Yaşadığı çevre içinde insanın, insan olma özelliklerini kazanmasında toplumun ya da kendi tabiatının ilk ve esas etken olduğu düşüncesi, oldukça eski bir tartışmadır ve temelleri Platon ve Aristoteles'e kadar dayanmaktadır. Platon devletin kişiye, bireye olan üstünlüğü üzerinde önemle durmuştur. O'na göre kişinin tam anlamda sosyal olabilmesi uzman kişiler elinde eğitilmesine bağlıdır. Diğer taraftan Aristoteles'e göre insanoğlu doğası icabı sosyaldır. Bu doğa onun diğer insanlar ile ilişkiler kurmasını sağlar.

Bu iki filozof arasındaki düşünce ve yaklaşım farkı, bu çağdaki sosyal merkezli yaklaşım ile birey merkezli yaklaşım olarak farklılaşmanın temelini oluşturur. Sosyal merkezli yaklaşım, bireysel yaşantı ve davranışı belirleyen sistemler, kurumlar, gruplar gibi sosyal yapılar olduğunu vurgular. Birey merkezli yaklaşım ise tersine sosyal sistemlerin işlevlerinin, birey içinde işleyen süreçlerle açıklanabileceğini savunmaktadır.¹⁹²

İnsan, aslında çevresindeki şeylere, ortam koşullarına teslim olmuş durumdadır. Başlangıçta yaşantısı zoolojik yaşamdan pek az farklıdır, o da çevresinin güdümünde, dünyanın çeşitli varlıkları arasında, onlardan biri olarak yaşar. Ne var ki insan, çevresindeki varlıklar kendisine biraz soluk verdiler mi, dev bir çabayla, bir yoğunlaşma anı yakalayıp kendi içine dalar, dikkatini benliğinden çıkan fikirlerde toplayabilir.¹⁹³ Dolayısıyla insan dendiğinde toplum ya da toplumun oluşturduğu varlık değil, insanın kendisi, benliği, akla gelmektedir. Bunun için de insanla ilgili her konuda merkezde insanın kendisi vardır.

Uygulama açısından insan merkezli olan İslam, öğretisinde toplumu değil, bireyi ve onun değişimini esas alır. Toplumla ilgili getirilen kuralların tümü, esasen toplumu oluşturan bireylerin tümü için ayrı ayrı bağlayıcıdır. Toplum fertlerden oluştuğuna göre istenilen özellikte bir toplumun gerçekleştirilmesi, bireylerin istenilen

¹⁹² Sibel Ayşen Arkonaç, *Sosyal Psikoloji*, İstanbul, 1998, s. 32

¹⁹³ Jose Ortega y Gasset, *İnsan ve Herkes*, çev. Neyire Gül Işık, İstanbul, 1994, s. 37

özellikleri kazanmasıyla mümkündür. Kur'an bu yaklaşımı şu ifadeleriyle somutlaştırır: “Ey iman edenler! Siz yalnız kendinizden sorumlusunuz. Sapıklığa düşenler, eğer doğru yolda iseniz, size hiçbir zarar veremezler.”¹⁹⁴ “Her kim doğru yolu izlemeyi seçerse bunu kendi iyiliği için yapmış olacaktır. Kim de yoldan saparsa, bu kendi kötülüğüne olacaktır; kimse kimsenin yükünü taşıyacak değildir.”¹⁹⁵

Birey olarak sorumlu olan insan, öncelikle kendisini tanımak zorundadır. Yaratılış özellikleri, becerileri, gücü, zaafı nelerdir? Evrendeki konumu nedir ve dışındaki varlıklarla arasında nasıl bir iletişim vardır? İşte Kur'an, insanın kendi yaratılışında birtakım mesajların var olduğunu ortaya koyar¹⁹⁶ ve aynı zamanda başından sonuna kadar insana bu mesajları hatırlatır.

İnsan fitratına uygun bir din olan İslam'ı uygulayan insan, aslında insanlığını yaşıyor demektir. Bu dine aykırı hareket eden ise fitratına aykırı davranmaktadır. Şu durumda Allah'ın mesajını hatırlayan ve gündeminde tutan birey, kendisini de düşünmekte ve insanlığının farkında olmaktadır: “Allah'ı unutan ve bu yüzden Allah'ın da onlara kendilerini unutturduğu kimseler gibi olmayın. Çünkü onlar gerçekten sapmış olanlardır.”¹⁹⁷

İnsanın vahyi unutması, kendini unutması ve kendisi olmasını terketmesi demektir. Kendisi olamayan insan ise başkalaşmaya bir diğer ifadeyle insanlık niteliklerinden uzaklaşıp sadece biyolojik bir canlı olmaya başlar.¹⁹⁸ İnsanı insan yapan yalnız onun biyolojik yönü olmadığı için, bu başkalaşma insanın kendisine yani insanlığına yabancılaşmasıdır.

Bu nedenle eğitim, fiziki ve ruhi bozulmayı önleyip, insanın dengesini koruyan ve bozulan, değişen fitratı/fitri özellikleri yeniden olması gereken konuma getiren vazgeçilmez unsurdur.

¹⁹⁴ Maide 5/105

¹⁹⁵ İsrâ 17/15

¹⁹⁶ Casiye 45/4; Zaiyat 51/21

¹⁹⁷ Haşr 59/19; Ayrıca bkz. En'am 6/44

¹⁹⁸ Bkz. Araf 7/179

2.4.3.4. Bir Fıtrata Dönüş Eylemi: Tövbe

Kelime anlamı itibariyle “dönmek” anlamına gelen tövbe¹⁹⁹ dini terminolojide bir insanın işlemiş olduğu günahından vazgeçmesi ya da spesifik anlamda günahtan vazgeçerek Allah'a itaata dönmesi ve işlediği suçu ya da kabahati bir daha işlemeyeceği hususunda Allah'a söz vermesi, başka bir deyişle ferdin dinen kötü olandan, olumsuz huy ve davranışlardan uzaklaşarak samimiyetle iyi ve güzel olana yönelmesi demektir.²⁰⁰

Fıtratın bozulması konusunda, günahın sebepleri daha önce ele alınmıştı. Hangi sebeple olursa olsun günah, insanın kalbinin kirlenmesi²⁰¹ fıtratının dejenere olması demektir. Buna göre tövbe, insanın yeniden fıtratına uygun davranmaya yönelmesidir.

Kur'an'a göre tövbe, şirk ve küfür gibi durumlardan dine dönmek ve inanan insanların yaptıkları yanlış uygulamalardan doğruya dönmeleri anlamında ortak olarak kullanılmaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken en önemli nokta, tövbenin kişinin kendi eylemi olmasıdır. Bir diğer ifadeyle tövbe, insanın kendisinin ikna olması ile benliğinde taşıdığı kendini kontrol etme mekanizması sayesinde doğruya yönelmesidir. Çünkü insan, kendini tanıyabilen ve bunun sonucunda yaptığı işlerden dolayı kendini kınayabilen, pişmanlık duyabilen bir yapıya sahiptir.²⁰²

İnsanlar için otokontrol sistemi denilebilecek bir kavram olan tövbenin gerçekleştirilmesi ve fıtrata dönüş konusunda şu ayet oldukça açıklayıcıdır: “O (takva sahibi ve güzel davranışlarda bulunan) kimseler, bir kötülük yaptıklarında ya da kendilerine zulmettiklerinde Allah'ı hatırlayıp günahlarından dolayı hemen istiğfar²⁰³

¹⁹⁹ Bkz. İbn Manzur, age, tevbe md., ez-Zebidi, age, tevbe md., el-İsfahani, age, tevbe md., el-Firuzabadi, age, tevbe md.

²⁰⁰ Asım Yapıcı, *İslam'da Tövbe ve Dini Yaşayıştaki Rolü*, s. 46

²⁰¹ Mutaffifin 83/14

²⁰² Kıyame 75/72

²⁰³ İstiğfar, Allah'tan bağışlanma dilemek anlamına gelmektedir ve Kur'an'da kimi yerlerde tövbe ile aynı anlamda kullanılmaktadır.

ederler. Zaten günahları Allah'tan başka kim bağışlayabilir ki? Bir de onlar işledikleri kötülüklerde bile bile ısrar etmezler.”²⁰⁴

Ayette öncelikle fitrata uygun davranan kimselerin, zaman zaman bu durumu bozabilecekleri anlatılmaktadır. Bunun çözümü ise, insanın Allah'ı hatırlaması, dolayısıyla kendisini hatırlamasıdır. Bu durumda olan bir insanın, bilerek yanlışta ısrar etmesi de beklenemez.

Kişi samimi olarak²⁰⁵ tövbe edebildiğinde, kendisinde birtakım duygu ve düşüncelerin oluşması doğal bir hale gelmektedir. Çünkü insan tövbe ile belli bir değişime uğramıştır.

İnsan tövbe ile dini hayata, dini uygulamalara döndükten sonra ilk olarak günahlarından temizlenmiş olduğu duygusunu yaşar. Çünkü o, tövbe etmeden önce işlemiş olduğu günahın manevi ağırlığını ruhunun derinliklerinde duymaktadır. Öte yandan kişi tövbe ile yaşadığı iç çatışmalardan kurtulur. İnsan, hissi ve fikri olarak yaşadığı ikilemlere tövbe ile çözüm bulmuş olmaktadır, “mevcut ben”i ile “ideal ben”i arasında yaşadığı iç mücadelesini, “ideal ben”i yönünde tercihte bulunarak sonuçlandırmaktadır. Bu durum da insanı mutluluğa götürecektir.²⁰⁶

İnsanın tövbe etmesi, kendisiyle yeniden barışma sürecinin başlangıcıdır. Bunun için de insanların eğitiminde, onların doğalarında bulunan ikna olma ve kendini tanıyıp kontrol etme özelliklerinin iyi kullanılması gerekir.

2.4.4. Eğitim Yöntemleri

İnsan eğitimindeki yöntemler temelde insana ve onun yetiştirilmek istendiği amaca göre şekillenmektedir. Burada eğitim yöntemleri ile öğretim yöntemlerinin birbirinden ayırt edilmesi gerekir. Öğretim yöntemleri, insana öğretilecek bilgilerin hangi

²⁰⁴ Ali İmran 3/135

²⁰⁵ Tahrim 66/8

²⁰⁶ Asım Yapıcı, age, s.323,324

yollarla daha iyi kavratılacağını konu ederken, eğitim yöntemleri daha çok insanın eğitiminde temel yaklaşımları, eğitim teorilerini ele almak anlamındadır.

Eğitimde günümüzde izlenen yolları, insan doğasının göz ardı edildiği ve insanın merkeze alındığı eğitim şeklinde iki ana grupta incelemek mümkündür.

2.4.4.1. Fıtrata Aykırı Eğitim

İnsanlara mutluluğun kazandırılmasında izlenen yollardan birisi, iyi ve güzel olan şeylerin yapılmasını sağlamak için insanın tabiatında bulunan bazı özellik ve ihtiyaçların yok sayılması ya da bunların engellenmesidir. İnsanın yeme, içme, cinsellik, vb. temel ihtiyaçları, bu ihtiyaçların giderilmesi esnasında bir kısım olumsuzlukları da beraberinde getirmektedir. İnsan iç ve dış sebeplerle bu konularda yanlış düşmektedir. Bu yaklaşıma göre insanı bu yanlıştan kurtarmak için işe temelden başlayıp, yanlış götüren fitri özellikleri dondurmak, benliği (nefsi) öldürmek gerekir.

Doğal yapının gereklerini dondurma, onun gücünü köreltme, yoluyla insanın mutluluğu kazanacağı düşüncesi, insanın hayvani tabiattan sıyrılması olarak nitelendirilmektedir. Ancak bu yol insana baskı ve zulüm yapmak demektir.²⁰⁷ Çünkü eğer insan bu dünyada yaşıyorsa, ihtiyaçlarını da karşılamak zorundadır.

İnsanların fıtratlarına; yaratılıştan getirdikleri özelliklere aykırı yaşayamayacaklarını dolayısıyla bu tür tabiatlarına aykırı davranışlardan kaçınmaları gerektiğini Kur'an, Hristiyanların icat ettikleri ruhbanlık anlayışıyla izah eder ve ruhbanlığı reddeder.²⁰⁸ Onlar, Allah kendilerine emretmediği halde böyle bir yaşam tarzı geliştirerek, Allah'ı hoşnut etmeyi amaçlamışlar ama bunu yerine getirememişlerdir.

ed-Dihlevi(1176-1762), filozoflardan İşrakilerin²⁰⁹ ve sufilerden meczupların da bu tür bir yol tuttıklarını söyler ve sonucunu şöyle ifade eder: "Onlardan bir kısmı bu

²⁰⁷ Bkz. ed-Dihlevi, age, c. 1, s. 187

²⁰⁸ Bkz. Hadid 57/27

²⁰⁹ İşrakilik, 12. yy'da yaşamış ve genç yaşta öldürülmüş olan Şehabeddin Sühreverdî'nin felsefesine verilen isimdir. Bu felsefede, işrak hem keşfi hem de zuhru ifade eder. Güneşin işraki (doğması) ile eşyanın

yolla amaçlarına ulaşmışlardır ki bunların sayısı çok azdır. Diğerleri ise bu amaca ulaşmak için gözlerini oraya dikmiş bir vaziyette ve kendilerini o makamın hallerine güya benzeterek beklemektedirler.²¹⁰ Şu halde nefis terbiyesi-tezkiyesi kavramlarını, fitrata aykırı davranışlarla tanımlamak oldukça yanlıştır.

Öte taraftan insan eğitilebilen, çevreye ve şartlara uyarlanabilen bir varlıktır. Öyle ki insanın kendini hoş olmayan koşullara bile uyarlayabildiği bir gerçektir. Ama insan bu uyarlama süreci içinde, kendi doğasının özgül niteliklerinden doğan belirli zihinsel ve duygusal tepkiler geliştirir. Örneğin insan, karşılıklı güvensizlik ve düşmanlığın egemen olduğu bir kültüre uyarlanabilir ama bu uyarlamaya zayıf ve ürün vermeyen biri haline gelerek tepkide bulunur. O, kendisini köleliğe uyarlayabilir ama bu duruma düşünsel ve ahlaksal niteliklerini alçaltarak tepki gösterir.

Demek ki insan, hemen her kültür kalıbına kendisini uyarlayabilmektedir. Ancak, bu kültür kalıpları doğasıyla çelişik olduğu zaman, kendi doğasını değiştirmede için sonunda kendisini bu koşulları değiştirmek yönünde zorlayan, ruhsal ve duygusal bozukluklar göstermektedir.²¹¹

İnsan eğitimi konusunda ortaya konulan teorilerden bir bölümü, nasıl bir insan olmalı, sorusuna kişisel veya sosyal tecrübelerine dayanarak cevap bulmaktadır.²¹² Siyasal ya da entellektüel gücün etkisiyle oluşturulan bu tür teoriler, insanın doğasını göz ardı etmekte ve teorisyenlerin idealleri veya hayallerine göre şekillenmektedir. Böyle bir bakış açısı belli kişi ya da kişilerin istediği şekilde insan yetiştirme anlayışına götürmektedir ki bu, tek tip insan yetiştirme amacına yöneliktir. Elbette, insan doğasına uygun geliştirilmeyen böyle bir eğitim anlayışı, baskıcı bir karaktere sahip olacak ve başarılı görünebilecektir. Ancak, bireylerin kişisel yaşamlarında başarılı olması söz konusu değildir.

görülmesine imkan vermesi gibi manevi işrak yahut sezgi de insana birçok bilgiyi ilham yoluyla verir. İbn Tufeyl, Nasir Tusi ve İbn Arabi, bu felsefenintesinde kalanlardır. S. Hayri Bolay, age, s. 121

²¹⁰ ed-Dihlevi, ay.

²¹¹ Erich Fromm, *Erdem ve Mutluluk*, s. 34

²¹² Bkz. Margaret Sutherland, *Theory of Education*, New York, 1998, s. 3

2.4.4.2. İnsan Merkezli Eğitim

Son dönemde eğitim alanında gündemde olan teori insan/çocuk merkezli eğitimidir. Çocuğun doğal gelişimine ve insanın doğasında bulunan özelliklere aykırı düşmeyen ve onları geliştirmeye yönelik bir eğitim anlayışının daha etkin olacağı üzerinde durulmaktadır.²¹³

İnsan eğitiminde en doğru yol, insan merkezli eğitimidir. İnsanı insan yapan temel nitelikleri esas alarak, bunların geliştirilmesi ve insandan istenen şeylerin bu özelliklere ters düşmeyecek şekilde organize edilmesi gerekir. Bir diğer deyişle insanda bulunan temel ihtiyaçları oluşturan güçlerin ortadan kaldırılmaksızın ıslahı, yanlış ya da bozulan yönlerinin düzeltilmesi, insana en uygun yöntemdir.²¹⁴

İnsan fıtratına uygun değer sistemi ile belirginleşen İslam dini, insanların eğitiminde onları esas almaktadır. Kur'an'ın öğretisinde ve Hz. Peygamber'in uygulamalarında dolayısıyla İslam eğitim anlayışında insanın gücünü aşan hiç bir emir ve yasak bulunmamaktadır. Yaratılışında temiz bir yapıya sahip olan insana temiz bir hayat modeli sunulmaktadır. İyi bir insan olabilmek için, fitri özelliklerin dondurulması, ihtiyaçların giderilmemesi öngörülmektedir. Aksine bir mükafat olarak vadedilen cennete, iyi ve güzel bir hayat sürenlerin girebileceği anlatılmaktadır: “İyi ve güzel işler yapanlara daha güzel bir hayat ve fazlası verilecektir.”²¹⁵

İslam'ın emirleri Kur'an'da “iyi ve doğru işler” olarak vasıflandırılır. Çünkü bunlar, insanın zorlanmadan yapabileceği ve yaptığı zaman kendi yapısına uygun olduğundan güzel bir eylem olarak benliğinde huzur bulacağı şeylerdir. Örneğin, insanda cinsellik ve buna bağlı ihtiyaçlar yaratılışından var olan özelliklerdir. İnsan bu ihtiyacını karşı ya da hem cinsiyle bir tür giderebilir. Bu yollardan birisi de kadın erkek arasındaki nikahla sağlanan beraberliktir. Sonuçta insan her yolla bu ihtiyacını gidermiş olmaktadır.

²¹³ Bkz. Margaret Sutherland, *age*, s. 10-17

²¹⁴ ed-Dihlevi, *age*, c. 1, s. 187

²¹⁵ Yunus 11/26

Ancak insanın yapısına uygun ve temiz olanı, insanın benliğinin güzel olarak benimsediği son yoldur. İşte İslam, insan için onun doğasına en uygun şekli, evliliği tavsiye etmektedir.²¹⁶

İslam'ın tüm emir ve yasakları bu bağlamda incelendiğinde aynı sonuca ulaşılabılır. Şu halde uygulama açısından insan merkezli olan bu din, eğitiminde de insanı merkeze almaktadır ve eğitimin amacını belirlemede bu anlayış önemli bir yere sahiptir.

2.4.5. Eğitimin Amacı

Eğitimin amacı, eğitim biliminin en önemli konusu ve sorunudur. Tarih boyunca tüm insanların, dinlerin, siyasi sistemlerin ve tabii ki felsefi ekollerin hepsinin, eğitimin amaçları ile ilgili düşünceleri ve önerileri var olagelmıştır. Kur'an'a göre eğitimin amacına geçmeden önce belli başlı felsefe sistemlerinin eğitimin amacı noktasındaki yaklaşımlarını incelemek yerinde olacaktır.

En eski felsefi ekol olarak bilinen idealizm²¹⁷, eğitimin amacını, hakikati arama, kendini bilme ve şahsiyet gelişimi olarak belirler.²¹⁸ Temel ilkesi maddenin nihai gerçekliği olan realizme göre eğitimin amaçları, hayatta kalma tabiatı aşma, zihni putlardan temizleme ve ahlak kazandırmadır.²¹⁹ Varoluşçu²²⁰ felsefe ekolüne göre eğitimin ilk ve en önemli amacı, insanın kendine dönmesi, kendini yakalaması ve kendini terbiye etmesidir. Bununla birlikte eğitim, onların nazarında insanın kendini aşması ve yenilik gibi amaçlara hizmet eder.²²¹ Pratiğin bütün teorik görüşlere üstün

²¹⁶ İnsandaki temel fitri özellikler ve bunlara yaklaşım tarzı, bu çalışmanın üçüncü bölümünde ele alınmaktadır.

²¹⁷ Fikrin izah ettiği eşyanın değil, düşüncenin biricik hakikat olduğunu, ancak onun hakiki varlığa sahip bulunduğunu, bütün hakikatların ve varlıkların aslı olduğunu, fikrin sadece bilginin konusunu teşkil edeceğini kabul eden felsefi doktrin. S. Hayri Bolay, age., s.109

²¹⁸ Bayraktar Bayraklı, *Mukayeseli Eğitim Felsefesi Sistemleri*, İstanbul, 1999, s. 34-40

²¹⁹ B. Bayraklı, age, s. 75-78

²²⁰ İnsanın kende kendisini var ettiğini ileri süren felsefi öğretisi. Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul, 1996, s.443

²²¹ B. Bayraklı, age, s. 153-155

olduğu ve hakikatin yerini faydaya bıraktığını savunan pragmatistlerde de eğitimin amacı, kültür aktarımı, yenilik, ahlak, ve ilgi uyandırma olarak belirlenebilir.²²²

Kur'an'ın eğitim anlayışına gelince, hammadde olarak ele aldığı insanın doğası, bizzat amacı belirlemektedir. İnsanın doğası, eğitimin hem sınırlarını belirler, hem de amacını tesbit eder. Kur'an'a göre Allah bile, kendi yarattığı bu doğaya göre eğitimin kurallarını ve amaçlarını belirlemektedir; kendi yarattığı kanuna kendisi uymaktadır. Bunun en açık örneği şu ayette görülmektedir: “Allah yüklerinizi hafifletmek ister, zira insan zayıf yaratılmıştır.”²²³ Ayette Allah'ın istediği, yani amacı; insanın yükünü hafifletmektir. Bunun nedeni insanın doğasındaki zayıflıktır. Aslında onu, o şekilde yaratan da Allah'tır. Daha önceden yarattığı o kanuna göre, eğitiminin amacını belirlemektedir. Dolayısıyla insanı eğitirken dışarıdan bir amaç tayin etmek yerine, bunu insanın doğasından çıkarmak, sağlıklı, verimli ve insana uygun bir eğitim için en uygun yoldur.²²⁴

İnsanın yaratılış niteliklerine aykırı hiç bir hüküm içermeyen Kur'an, insanları bu hükümlere uygun hareket etmeye, insana uygun bir yol izlemeye davet eder: “Emredildiğin yönde, yanında yer alanlarla birlikte doğru yolu tutun ve sizden hiç biriniz gurura kapılıp da çizgiyi aşmasın.”²²⁵ Ayet doğrudan peygambere ve onunla birlikte olanlara hitap etmektedir. Burada geçen doğru yol (istikamet) kavramı, insan için en uygun yol anlamındadır. Nitekim sırat-ı mustakim kavramı, İslam geleneği içinde İslam olarak algılanmaya gelmiştir.

Kur'an'da, insanın Allah'tan bir talebi dile getirilmektedir: “Bizi dosdoğru yola ilet (hidayet ver), nimet bahsettiklerinin yoluna; gazabına uğrayanların ve sapkınlarınkine değil.”²²⁶ Bu ayette dosdoğru yol, fitratlarına uygun din olan İslam'ı yaşayan ve insan

²²² B. Bayraklı, age, s, 181-184

²²³ Nisa 4/28

²²⁴ B. Bayraklı, age, s, 245

²²⁵ Hud 11/112

²²⁶ Fatıha 1/6-7

olma özelliklerini kaybetmeyenlerin²²⁷ yolu ve en önemli nimet olarak nitelendirilmektedir. İnsanın bu hidayet talebine Allah, Kur'an'ı hidayet (rehber) olarak vermekte²²⁸ buna göre eğitilmelerini istemektedir. Bir diğer ifadeyle hidayet, Kur'an'a uymakla eşdeğerdedir. İşte bu rehber, insanın arınmasını, tertemiz bir insan olmasını amaç olarak ortaya koyar:

“Arınmayı başaran, mutluluğa ulaşır.”²²⁹ “Her kim benliğini arındırırsa mutluluğa erişecektir.”²³⁰ Bu ayetlerdeki arınma, insanın kötülüklerden iyiliklere yönelmesi; fitratındaki temiz yapıya kavuşmasıdır. İnsanın böylesi bir temizliğe ulaşması onun hem yaşadığı bu dünyada, hem de ölüm sonrası hayatında mutluluğu ve huzuru elde etmesi demektir. Zira İslam insanlara sadece ahiret mutluluğu vadetmez. Bu dine uygun yaşayan kimseler, bu dünyada da gerçek iç huzuru bulurlar.

İnsanlara bu mutluluk hazzını tattıran, onların fitratlarında bulunan hak ve adalet duygularıdır. Hak, bir şeyin olması gereken konumda bulunması, adalet ise en geniş anlamıyla denge demektir.²³¹ İnsan, kendisi ve dışındaki varlıkların konumlarının gereklerine göre hareket ettiğinde dengeye kavuşur. Kur'an da insana adaletli davranmayı²³², kendisine emanet olarak verilen her şeyi yerinde kullanmayı²³³ emretmektedir. Öte yandan Allah'ın yarattığı hiç bir şey gereksiz değildir²³⁴ ve her şey belli bir gaye ile yaratılmıştır.²³⁵ Şu halde insan, yaratılış özellikleri ve gayesine dikkat ettiği zaman, insanlığını yaşayabilecektir.

²²⁷ Bkz. Araf 7/179

²²⁸ Bkz. Bakara 2/2,185

²²⁹ A'la 87/14

²³⁰ Şems 91/9

²³¹ Bkz. ez-Zemahşeri, *Esasü-l-Belağâ*, A De Le md.; el-İsfahani, age, Hak md.

²³² Nahl 16/90

²³³ Nisa 4/58

²³⁴ Al-i İmran 3/191

²³⁵ Yunus 11/5

Bunlarla birlikte Kur'an, insanın şahsiyetli bir birey olmasını ister: "Ey iman edenler! Bizi güt demeyin, bizi gözet deyin."²³⁶ Ayette, kendi doğalarını unutup başlarında sürekli bir eğitimcinin telkinlerini bekleyen İsrailoğulları kınanmakta, insanların bir sürü gibi değil, insan gibi davranmaları istenmektedir.

Anlatılanlara göre Kur'an'a göre eğitimin amacı şu şekilde belirlenebilir: Kur'an, şahsiyetli, dengeli, kendisiyle barışık bir insan modeli sunmakta ve böyle bir insan yetiştirmeyi hedeflemektedir. Bunu kısaca ve sadece insan olarak tarif etmek de mümkündür.

2.4.6. Ahlak Eğitimi ve Fıtrat

Ahlak denildiği zaman akla gelen şey sadece insan davranışlarıdır. İnsandan başka canlıların hareketleri, ahlaki davranış sayılmaz. Hayvanların ahlakı yoktur; çünkü onların zekaları "iyi" ve "kötü" hareket kavramlarının doğmasına, üstelik bu davranışların mükafat veya ceza ile karşılanabilmesi için, bir sosyal düzenin kurulmasına yetecek düzeyde değildir.

Ahlak insanlar arası ilişkileri ilgilendiren bir sistemdir ve bu sistem öğrenme yoluyla elde edilir.²³⁷ Ancak insanın fıtratında bulunan bilinç ve vicdan, ahlaki davranışların insan benliğindeki temelleridir. Şu halde bilinç ve vicdan nedir?

Bilinç, insanın kendi içinde ve dışında meydana gelen değişmelerin farkedilmesi, insanın kendisinin farkında olmasıdır.²³⁸ Vicdan ise bir kişinin ahlaki değerler sistemi veya kişinin ahlaki değerlerini ifade eden kısmı olarak gördüğü parçası²³⁹, insan davranışlarının ahlaki değerlerini takdir ve tayin etme kabiliyetidir²⁴⁰.

İnsanın diğer insanlarla olan ilişkilerini düzenleyen kurallar denilebilecek olan ahlak kuralları çoğunlukla din kaynaklıdır. Bununla birlikte toplumlar da ahlak kuralları

²³⁶ Bakara 2/104; Ayetin bu şekilde anlamlandırılması için bkz. Hamdi Yazır, age, c. 1, s. 454-455

²³⁷ Erol Güngör, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, İstanbul, 1997, s. 11, 57

²³⁸ Richard L. Gregory, ed. *The Mind*, New York, 1987, s.160.

²³⁹ Charles Ricroft, *Psikanaliz Sözlüğü*, çev. M. Sağman Kayatekin, İstanbul, 1989, s. 171.

²⁴⁰ Hüsameddin Erdem, *Ahlaka Giriş*, Konya, 1994, s. 95-96.

geliştirmektedirler. Tıpkı eğitimin fitrata uygunluğu konusunda incelendiği gibi, ahlak kuralları da insanın yapısına, bilinç ve vicdanına uygun ya da zıt olabilir. İnsan bu kuralları öğrenip uyguluyabilir ama bilinç ve vicdanı bunları benimseyemez ve insan benliğinde bir takım çatışmalar, uyumsuzluklar belirmeye başlar.

Ahlak olgusu karşısındaki tutumların ahlak eğitimi anlayışına doğrudan yansıdığı söylenebilir.²⁴¹ Örneğin ahlakın disiplin olarak algılanması veya gelenek olarak anlaşılması baskıcı bir ahlak eğitim modelini beraberinde getirecek ve ahlak eğitimi adı altında insanların şahsiyetleri ile oynanacaktır. Eğer ahlaki değerler insan doğasına uygun olarak belirlenmişse, o zaman insanı özgürleştiren bir sonuca ulaşılacaktır. Şu halde ahlak eğitimi konusunda bu yaklaşımların irdelenmesi gerekir.

2.4.6.1. Otoriter Ahlak Anlayışı

Otoriter ahlak anlayışı, içe mal edilmemiş bir dış otoritenin, ana-babanın, devletin ya da belli bir kültür içerisindeki herhangi bir otoritenin sesidir. İnsanların otoritelerle olan ilişkileri dışta kaldıkça, vicdandan söz etmek güçtür. Böyle bir davranış yalnızca herhangi bir yarar ya da amaca hizmet eden, ceza korkusuna ve mükafat umuduna göre ayarlanan, her zaman otoritelerin varlığını gerektiren, bir insanın yaptığı şeylerin otoriteler tarafından bilinmesine ve bu otoritelerin ceza ve mükafat konusundaki gerçek veya varsayılan güçlerine dayanan bir davranıştır.²⁴²

Bu konuda en güzel örnek, köleleştirilmiş bir toplum olan İsrailoğulları'nın Kur'an'da anlatılan özellikleridir. Hz. Musa ile beraber oldukları dönemde, özgürlüğü içselleştirememişler ve sürekli başlarında bir otorite aramışlardır. Her ne kadar çoğu zaman peygambere de karşı gelseler, aralarında peygamber yok iken hemen durumlarını değiştirmişler ve örneğin bir buzağıya tapınmaya başlamışlardır.²⁴³

Çevrenin yaptırımından dolayı iç dünyaları farklı olduğu halde dışarıya, onların istediklerini yapar görünenleri Kur'an şöyle tarif eder:

²⁴¹ Meral Çileli, *Ahlak Psikolojisi ve Eğitimi*, Ankara, 1986, s.109

²⁴² Erich From, *Erdem ve Mutluluk*, s. 172-173.

²⁴³ Bkz. Taha 20/83-96

“Öyle kimseler var ki, gerçekte inanmadıkları halde “Biz Allah'a ve ahiret gününe inanıyoruz” derler. Aslında onlar böylece Allah'ı ve imana ermiş olanları kandırmak isterler. Halbuki kendilerinden başka kimseyi kandıramazlar ve bunun bilincinde de değiller.”²⁴⁴

“İmana ermiş olanlarla karşılaştıklarında, “Bizde sizin gibi inanıyoruz” iddiasında bulunurlar, ama şeytani dürtüleriyle başbaşa kaldıklarında, “Aslında biz sizin yanınızdayız, onlarla sadece eğleniyoruz” derler. Allah da bu alaycı tavırlarından dolayı onlara hak ettikleri karşılığı verecek ve onları küstahlıkları ile başbaşa şaşkınca bocalamaya terkedecektir.”²⁴⁵

Bu ayetlerde anlatılan tavır, insanın ahlaki değerleri içselleştirmemesi sonucunda oluşmaktadır. Hangi türden olursa olsun, bir otoriteden dolayı ahlaki davranışlar sergilemek insanın vicdanı ve eylemleri arasında bir ikilem meydana getirir ki Kur'an bunu hastalık olarak nitelendirmektedir.²⁴⁶

Öte yandan insanın yaptığı iyilikleri ceza korkusu yada mükafat arzusuyla yapmaları konusu İslam alimleri arasında tartışma konusu olmuştur: Cehennem korkusu, cennet ümidi veya sadece Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak için amel işlenmesi değerlendirilegelmiştir. Aslında insanın yaptığı eylemlerde bunların hepsi önemlidir. Ancak, bir davranışın sadece ceza ve mükafat yönüyle değerlendirilmesi, önemli bir eksikliktir. Esas olan davranışın bilinç ve vicdan boyutuyla içselleştirilmesidir. Zira Allah'ın insana emrettiği şeyler bilinç dışı değildir ve insan yaptığı işleri ikna olarak, samimiyetle yaptığı zaman Allah'ı razı edecektir.

²⁴⁴ Bakara 2/8-9

²⁴⁵ Bakara 2/14-15

²⁴⁶ Bakara 2/10

2.4.6.2. Fıtri Ahlak Anlayışı

İnsanın doğasından kaynaklanan ve ona göre şekillendirilen ahlak anlayışı konusunda, insancı vicdan yaklaşımını ortaya koyan Erich Fromm, şunları söyler: “İnsancı vicdan, tüm kişiliğimizin, kendi fonksiyonunu gerektiği gibi yerine getirmesine ya da getirmemesine karşı göstermiş olduğu tepkidir. Vicdan insan olarak fonksiyonlarımızı yargılar; kendi içimizdeki bilgidir vicdan. Ama vicdan bilgi olmakla birlikte soyut düşünce alanındaki bilgiden fazla bir şeydir. Duygusal bir niteliği vardır, çünkü yalnızca aklımızın değil, tüm kişiliğimizin gösterdiği bir tepkidir.

İnsancı vicdan her insanda bulunan ve dışarıdan gelen mükafat ve cezalardan bağımsız olan kendi sesimizdir.²⁴⁷

İnsanın ahlaki davranışları uygulamada içsel özelliklerinin tesiri önceliklidir ve esastır. Önemli olan ahlak eğitiminde buna uygun tavır geliştirmektir.

Kur'an, insanlardan istediği davranışları önce onlara kavratmaya çalışır ve ikna olmalarını sağlar. Şüphesiz ve ikna olmuş biçimde inanma anlamına gelen “yakin”²⁴⁸ Kur'an'da kullanılan önemli bir kavramdır. İnanç konularını “gayb” olarak niteleyen²⁴⁹ Kur'an, bunların hepsini insanın anlayabileceği bilgi halinde sunar ve sonunda ikna olmayı ister. Aynı şekilde tüm davranışları ahlaki boyutta ele alır ve kişisel değişimi öngörür.

Aynı şekilde Kur'an'da Allah'a kulluğun içtenlikle, ihlasla yapılması emredilir.²⁵⁰ Samimiyet anlamına gelen ihlas kavramı, insanın tüm benliğiyle ve istekli olarak davranışta bulunmasını ifade eder. Bu da insanın yaptığı işlerin, doğasına uygun olması ile mümkündür.

²⁴⁷ Erich Fromm, *age*, s. 188

²⁴⁸ el-İsfahani, *age*, Ye Ka Ne md.

²⁴⁹ Bakara 2/3

²⁵⁰ Zümer 39/3

Kur'an'ın ifade ettiği insan benliğinin özelliklerinden birisi de iç huzuru anlamına gelen²⁵¹ “mutmain olmak”tır. İnsan, kendine uygun davranış ve eylemlerle i dünyasındaki çatışmalardan kurtulur ve huzura kavuşur. Bu bağlamda Allah'ı anmak ve O'nu gündemde tutmak insana huzur verecektir.²⁵²

Bunlara dayanarak, İslam'daki ahlak anlayışı ve eğitiminin otoriter değil, fitrara uygun ve aktif olduğu söylenebilir. İnsan ahlaki bir davranışı sadece kendisinden öyle istediği için yapabilir. Ancak istenen bu değildir. İnsanın yaptığı, yapacağı bir eylemi benimseyerek yapması gerekir. Öyle bir ruh hali olmalı ki, insan ikna olduğu, benimsediği bir davranışı sahiplenerek yapmalıdır. Örneğin, ihtiyaç sahibi birisine yardım etmeyi İslam emreder ve bunun mükafatı vardır. İnsan sadece emredildiği için ya da sevap kazanmak için birisine yardım edebilir. Veya bu bilgi altyapısı olmakla, yani emir olduğunu ve sevap olduğunu önceden öğrenmekle beraber, böyle bir durumda vicdanından gelen bir dürtüyle bunu yapması gerektiği düşüncesiyle yapar. İşte asıl olan sonucudur, insanın böyle bir davranışı kendine mal ederek yapmasıdır.

2.4.6.3. Ahlak Hukuk Ayrımı

Hukuk kurallarının kişinin dışa yansıyan davranışlarını düzenlediği, ahlak kurallarının ise kişinin i hayatıyla daha yakından ilgili olduğu fikri eskiden beri savunulmuştur.²⁵³ Böyle bir sıralama getirmek aslında ahlaki dar bir anlama hapsetmek olur. Çünkü hukuk yaptırıcı gücü bulunan kaidelerden meydana gelmiş bir sistemdir. Bir ülkenin kanun ve nizamları o ülkenin hukuki sistemini meydana getirir. Bazan da hukuk denince, insanlar arası ilişkilerin nasıl olması gerektiği hakkında ileri sürülen her türlü fikir ve teori anlaşılır. Bu ikinci anlayışa göre hukuk, hakkın ve haksızlığın ne olduğunu araştırır. Şu halde hukuk bir ahlak sistemidir, fakat bazı özelliklere sahip olması bakımından ahlakın kaynaklarından ayrılır.²⁵⁴

²⁵¹ el-İsfahani, age, Ta Me Ne md.

²⁵² Ra'd 13/27

²⁵³ Adnan Güriz, *Hukuk Felsefesi*, Ankara, 1985, s. 17

²⁵⁴ Erol Güngör, age, s. 117

Hukuk kuralları, insanların doğrudan onlara göre eğitileceği esaslar değildir. Hukuk bir anlamda negatif sınırlayıcıdır. İnsanların eğitimi ahlaki eğitimidir. Örneğin, bir ibadeti yerine getiren kişi, o ibadetin içinde bulunan farz, sünnet, müstehab gibi bölümlere göre hareket etmez/ etmemelidir. O ibadet, tarif edildiği şekliyle yapıldığında tam olur. Ancak insan bazı şeyleri yapmadığında neyin gerektiğini anlamak için yukarıdaki nitelikler gereklidir.

Bir hayat modeli sunan Kur'an, insanlar için gerekli hukuk kuralları da içermektedir. Fakat O bir hukuk kitabı değildir. Daha önce de belirtildiği gibi onun eğitim anlayışında ahlaki bireysel değişim esastır. Ancak Kur'an'ın hukuk sisteminin gayesi gözden geçirildiğinde fitratı korumaya ve onun çiğnenmesinden sakındırmaya yöneldiği görülür. Belki de fitratı önemli ölçüde çiğnemeye götürenler hukukta yasak ve sakıncalı sayılır, fitratı korumaya götürenler de vacip sayılır. Her iki durumda bundan aşağı derecede olanlar genelde yasaktır veya emredilmiştir, fitrata dokunmayanlar ise mubahtır.²⁵⁵

Örneğin Kur'an zınayı yasaklamış ve yapanlara cezai yaptırım getirmiştir.²⁵⁶ Bu, insan fitratını korumayı hedefler. Ancak öncelikle, insanları zina yapmaktan sakındırır, onları ahlaki olarak eğitir.²⁵⁷ Haksız olarak başkasını öldürmeyi yasaklar ve bu suça cezalar getirir.²⁵⁸ Fakat öncelikle adam öldürmenin ahlaki yanlışlığını ortaya koyar.²⁵⁹

Öte yandan hukuk felsefesi tarihinde önemli bir rolü olan tabii hukuk anlayışı, kimi yönleriyle insan doğasını esas alıp hukuku ona göre şekillendirme²⁶⁰ fikrini çağrıştırdı, son dönemde bu ekol daha çok Hristiyan kilisesi tarafından dejenerasyon edilen ilahi hukukun din dışı bir kaynağa, yani tabiata nakledilmesinden ibaret olmuştur.

²⁵⁵ M. Tahir b. Aşur, *İslam Hukuk Felsefesi*, çev. Vecdi Akyüz, Mehmet Erdoğan, İstanbul, 1988, s. 94

²⁵⁶ Nur 24/2

²⁵⁷ İsrâ 17/32

²⁵⁸ Bakara 2/178

²⁵⁹ Furkan 25/68

²⁶⁰ Bkz. Adnan Güriz, *age*, s. 149-156

Ancak tabii hukukçularda ortak görüş, aklın tabiatın bir vergisi olduğu ve herkesi idare eden aklın tabii hukuk prensiplerini insana öğreteceğidir.²⁶¹

2.5. Din, Fıtrat, Eğitim İlişkisi

Bu bölümde anlatılanlardan sonra Kur'an'a göre din, fıtrat, eğitim ilişkisi noktasında özetle şunlar söylenebilir:

İnsan, özgür iradesi ve sorumluluğuyla, gücü doğultusunda diğer bütün yaratıklardan ayrılmış ve bu nedenle yeryüzünde halife²⁶² olarak görevlendirilmiştir. Bununla birlikte insan, iyiyi kötüden ayırmaya doğuştan kabiliyetli yaratılmıştır. Ancak insanın iyiye ve doğruya ulaşması için fıtratı yeterli değildir; İlahi vahiy ve peygamberler sayesinde erişebileceği Allah'ın rehberliğine ihtiyacı vardır.²⁶³

İnsanlara Allah'ın rehberliğinin ifadesi olan Kur'an²⁶⁴ insan fıtratına aykırı hiç bir hüküm içermemektedir. Bunun için İslam'a fıtrat dini demek mümkündür. Dolayısıyla İslam dini, insanın fıtratının ihtiyaçlarını karşılamak üzere planlanmıştır ve insan doğasına en uygun hayat tarzıdır denilebilir.

Bu bağlamda din eğitimi, Kur'an'ın insanları eğitime prensibine göre düzenlenmelidir ki bu da insanın fitri özellikleri ile dinin öğretileri arasındaki bağlantıyı iyi kurmakla mümkün olabilir.

²⁶¹ Erol Güngör, age, s. 110

²⁶² Halife, başkasının yerine vekil olan anlamındadır. Ancak insanın halife olarak adlandırılması, onun Allah'ın vekili olarak anlaşılması; şeref ve üstünlüğünü ifade eder. (Bkz. el-İsfahani, age, s.294)

²⁶³ Yasin Muhammed, "Fıtrat and Its Bearing on the Principles of Psychology", AJISS, Vol.12, No.1 (Spring 1995) p.1-19

²⁶⁴ Bakara 2/185

3. BÖLÜM

FİTRAT ÖZELLİKLERİ VE EĞİTİM

Bundan önceki bölümde, din, fitrat ve eğitim arasındaki teorik boyutta ele alınmıştı. Bu bölümde ise, insan fitratındaki belli başlı fitri özellikler ve bunlarla ilgili eğitsel yaklaşım, Kur'an'dan anlaşılanlar çerçevesinde incelenecektir.

Kur'an'ın fitrata göre eğitim anlayışında üç temel özellik bulunmaktadır:

a. İnsanın hiç bir ihtiyacını karşılamasına engel olunmaz; ancak ihtiyaçların karşılanmasında insan, doğasına uygun olan yöne kanalize edilir.

b. İnsan, doğasındaki iyiliklere aykırı davranışlarından vazgeçirilerek, onlara uygun hale getirilmeye çalışılır.

c. İnsanda bulunan bazı olumsuz özellikler genelde olumlu hale getirilmeye çalışılır; ama bu özelliklerin kimi yerlerde kullanılmasına izin verilerek bunların dahi tamamen yok edilmesi amaçlanamaz.

Kur'an'ın öngördüğü insan modelinin oluşturulmasında, emir ve yasakların bu üç esasa göre değerlendirilmesi, din eğitiminin yöntemleri ve amaçları açısından oldukça önemlidir.

3.1. Başlıca Fitri Özellikler ve Bunlara Eğitsel Yaklaşım

İnsanların daima bir şeyler istedikleri ve bu isteklerinin hayat boyu devam ettiği herkes tarafından bilinen bir husustur. Her fert, devamlı olarak tatmin etmeye çalıştığı bazı ihtiyaçlara sahiptir. Başka bir ifade ile insanlar belirli amaçlara yönelirken, çoğunlukla ihtiyaçlardan hareket ederler. İhtiyaçlar, ister yeterince karşılansın, isterse karşılanmasın mutlaka organizmayı harekete geçirirler. İhtiyaçların organizmayı harekete ve faaliyete sürüklemesinin temelinde de güdüler²⁶⁵ yatmaktadır.

²⁶⁵ Güdüler, davranışa enerji veren, onu yönlendiren faktörlerdir. Rita L. Atkinson, *age*, c. 1, s. 435

Fertlerin doğuştan getirdikleri doğal güdülere, içgüdü veya dürtü demek mümkündür.²⁶⁶ Ancak bu kavramlar arasında bazı farklar bulunmaktadır. İçgüdü, organizmaya uygun olmayan koşullar altında belirli bir yönde davranmak için ön yatkınlık sağlayan ve doğuştan gelen biyolojik güçtür. Dürtü ise biyolojik ihtiyaçların sonucu ortaya çıkan bir uyarılmışlık halidir. Kimi zaman ihtiyaç ve dürtü kavramları birbirinin yerine geçebilecek şekilde kullanılır, fakat çoğunlukla ihtiyaç, doku yoksunluğunun fizyolojik durumuna; dürtü ise bir ihtiyacın psikolojik sonuçlarına gönderme yapar. Buna göre ihtiyaç ve dürtüler paraleldir ama özdeş değildirler.²⁶⁷

Güdülerin doğrudan gözlenmesi mümkün olmadığından, sayıları ve türleri hakkında kesin bilgi sahibi olunamamaktadır. Bununla birlikte insanın doğasındaki bazı temel güdülerini fizyolojik ve ruhsal fitri özellikler başlıkları altında incelemek mümkündür.

Bir fenomen olarak insan konusunda ele alındığı gibi²⁶⁸ Kur'an insanın düal yapısını esas alan bir eğitim öngörür. İnsanın beden ve ruhunu, duygu ve düşüncelerini, akıl ve vicdanını birlikte ele alır ve bunların tümüne birbirinden ayırmaksızın eğitsel yaklaşımda bulunur. Fıtrata uygun din olan İslam, sadece bir vicdan işi değildir. Aynı şekilde akla uygun olması sadece mantıksal yaklaşımlarda bulunması anlamına gelmez; insanın duygularını da eğitime konu eder. Öte yandan insanın bedensel ihtiyaçlarını da ihmal etmez, onların fıtrata uygun olarak karşılanması için de hükümler getirir. Şu halde Kur'an'a göre insan eğitimi denildiğinde insanın bir bütün olarak ele alındığı, hiç bir yönünün ihmal edilmediği bir eğitim modeli anlaşılmaktadır.

²⁶⁶ Feyzullah Eroğlu, *Davranış Bilimleri*, İstanbul, 1995, s. 39-40

²⁶⁷ Rita L. Atkinson, *age*, c. 1, s. 394-395

²⁶⁸ Bkz. Bu çalışmanın 1.4. Bölümü

3.1.1. Fizyolojik Özellikler

Açlık, susuzluk, cinsellik, dinlenme, uyuma, barınma gibi insan bedeninin canlılığını sürdürmesi için gerekli olan ihtiyaçları içine alan fizyolojik özellikler, organizmanın işlemesine hizmet ettiklerinden diğer ihtiyaç ve özelliklere göre hem sürekli hem de çok önemlidir.

Fizyolojik ihtiyaçlar, organizmanın temel ihtiyaçları olmaları sebebiyle, yeterince tatmin edilmezse, üst düzeydeki diğer ihtiyaçlar ortaya çıkmaz. Örneğin açlıktan ölmek üzere olan bir kimseyle özgürlük, sevgi, felsefe ve sanat gibi konularda konuşmak imkansızdır. Çünkü temel ihtiyaçlar yeteri kadar karşılanmadığında bu hususlar bir ihtiyaç olarak belirmez.²⁶⁹

İnsanın doğal yapısı göz önüne alındığında fizyolojik yönlerle psikolojik ve zihinsel yönlerin birbirleriyle olan ilişkisi ve ayrılmazlığı daha iyi anlaşılacaktır. Ruh ve zihin bedenin bir sonucu ya da ürünü değildir, ama bu fonksiyonlar insanın bedeninde bulunmakta/ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla fizyolojik özellikler ve ihtiyaçlar öncelikle karşılanmalıdır. İlk yaratılan insanlar Hz. Adem ve eşinin cennete yerleştirildiklerini anlatan ayetlerde bunu görmek mümkündür: “Ey Adem, sen ve eşin cennette barının, dilediğiniz şeylerden istediğiniz kadar yiyin ama şu ağaca yaklaşmayın.”²⁷⁰ Ayette önce barınma ve yeme, içme ihtiyacının karşılanma şekli anlatılmış, sonra da insanın sınanması konusundaki durumu ifade edilmiştir.

3.1.1.1. Yeme İçme İhtiyacı

İnsanın hayatını devam ettirebilmesi için biyolojik yapısını oluşturan bedeninin en temel ihtiyacı yeterli ve gerekli gıdadadır. İnsan, vücudu için gerekli besinleri ve sıvıyı almadan yaşayamaz.

²⁶⁹ Abraham Maslow, *Motivation and Personality*, New York, 1970, s. 35-38

²⁷⁰ Bakara 2/35; Araf 7/19

İnsanın yeme, içmesinde belirleyici olan öncelikle vücudunun ihtiyaçlarıdır. Protein, karbonhidrat, mineraller, vitaminler vb. maddeler insan için gereklidir ve insan bunları yaşadığı çevrede birçok yiyecekte bulabilir. İnsanın yediği ve içtiği şeyleri seçmede ise kişisel zevkinin ve çevresinin telkinlerinin de önemli tesiri vardır.

Ancak insanın karnını doyurduğu ve susuzluğunu giderdiği herşey yararına değildir. Kimi yiyecekler ve içecekler insanın maddi veya ruhi yapısına zarar vermektedir. Bu amaca göre Kur'an, insanın yeme, içme özelliğini onun yararına olacak şekilde kanalize etmektedir.

En genel anlamıyla Kur'an'da yeme içme konusundaki ifade insanlara yeryüzünde bulunan yiyeceklerin temiz olanlarından yemelerinin emredilmesidir.²⁷¹ Ayetlerde geçen "helal, temiz" ifadesinden, Allah'ın temiz olanların yenmesini serbest bıraktığı anlaşılmaktadır. Buna göre insan ancak temiz olan şeyleri yediği, içtiği zaman kendine yarar sağlamış olur. Temiz ve güzel olan şeylerin yenmesi, içilmesi İslam'ın bu konudaki maslahatını da belirlemektedir ve bu her dönem için belirleyici bir noktadır.

Kur'an'ın insanların yemelerini ve içmelerini yasakladığı şeyler de bulunmaktadır²⁷² ki bunlar insana zararlı olan gıdalardır: "O size yalnız leşi, kanı, domuz etini ve üzerinde Allah'ın adından başka bir adın anıldığı şeyi yasakladı. Ama kim onlara mecbur kalırsa- bir arzu ve iştah duymamak ve zaruri ihtiyacın üzerine çıkmamak şartıyla- günaha girmiş olmaz. Çünkü Allah çok bağışlayıcıdır, rahmet kaynağıdır."²⁷³ Burada konu edilen leş, kan, domuz eti gibi maddelerin maddi zararlarından bahsedilebilir. Allah adına kesilmeyen kurbanların zararı ise ruhi, manevidir. İnsanın o varlıklarla arasında bir bağ oluşturması söz konusudur. Bu durum da insanın ruhi dengesi için zararlıdır. Aynı şekilde Kur'an'da sarhoş edici içkiler de yasaklanmış²⁷⁴ ve

²⁷¹ Bakara 2/168,172; Maide 5/88; Araf 7/160; Nahl 16/114; Taha 20/81; Mü'minun 23/51

²⁷² Kur'an'ın yasakladığı yiyeceklerin ve içeceklerin yanında Hz. Peygamber'in yasakladıkları da bulunmaktadır. Çalışma Kur'an çerçevesinde olduğu için burada sünnetteki detaylara girilmemiştir.

²⁷³ Bakara 2/173; ayrıca bkz. Maide 5/3

²⁷⁴ Maide 5/90

bunun insana büyük bir zarar ve aynı zamanda faydalar sağladığı ifade edilmiştir.²⁷⁵
Demek ki yasaklanan şeylerde mutlaka insana bir zarar vardır.

Öte yandan Kur'an yeme içme konusunda yukarıdaki esaslardan sonra bir de insana zarar verecek miktarda yemeyi de yasaklamıştır. “Yiyiniz, içiniz ama israf etmeyiniz. Çünkü Allah israf edenleri sevmez.”²⁷⁶ Ayetteki israf kelimesi hem miktar, hem de nitelik olarak sınırı geçmek anlamındadır.²⁷⁷ İnsanın ihtiyacı olmaksızın gereksizce, sadece zevkini tatmin etmek için yemesi, içmesi de bu bağlamda düşünülebilir.

İnsanın dünyada ve ahirette mutluluğu kazanabilmesi için, ruhbanlık anlayışıyla Allah'ın verdiği rızıklardan kendini mahrum bırakarak, temel ihtiyaçları gidermemeyi erdem saymak da, Kur'an'ın reddettiği bir anlayıştır: “De ki, Allah'ın kulları için yarattığı güzelliği, rızkın iyisini, temizini yasaklayan kim? De ki bunlar dünya hayatında imana erenler için (meşrudurlar, Kıyamet gününde ise yalnızca onlara özgü olacaktır.”²⁷⁸

İnsanın belirlenen sınırlar içinde hayatını devam ettirmek için yemesi, içmesi meşrudur ve geçerlidir. Aslında ayetteki ifade, insanın tüm ihtiyaçları ve bunların karşılanması için geçerli bir prensiptir.

3.1.1.2. Cinsellik

İnsan, erkek ve kadın şeklinde iki ayrı cins ve çift olarak yaratılmıştır. Aslında Kur'an'a göre her şey çift olarak yaratılmıştır: “Her şeyi çiftler olarak yarattık ki düşünüp ibret alasınız.”²⁷⁹ Buna göre çift olmak, yaratılmışların zaruri bir özelliğidir.²⁸⁰

²⁷⁵ Bakara 2/219

²⁷⁶ Araf 7/31

²⁷⁷ Bkz. el-İsfahani, age, Se Fe Ra md.

²⁷⁸ Araf 7/32

²⁷⁹ Zariyat 51/49

²⁸⁰ Seyyid Kutup, age, c. 2, s. 648

Bu kullanımda çift, bir tek gerçekliğin bir arada var olan iki formundan oluşmaktadır. Tabiatları, özellikleri ve fonksiyonları birbirinden farklı olsa da, bu parçalar bir bütünü oluşturacak şekilde birbirlerini tamamlarlar.²⁸¹ Erkek ve dışiden ibaret olan insan²⁸², karşı cinsle olan beraberliğinin sonunda insanlığını tamamlar, aksi halde çiftin her biri tek başına yalnızdır.

İnsanoğlundan birbirini tamamlayan çiftler halinde yaratılmış olan erkek ve kadın, Kur'an'da fiziksel, toplumsal ve ahlaki düzeyde bir fonksiyon icra ederler. Fıtratta erkek ve kadın birbirini nasıl tamamlıyorsa, fiziksel varlıkların da aynı şekilde bir tamamlayıcılık özelliği vardır. İnsan çifti, yani erkek ve kadın arasında huzur ve şükuna dayanan bir bağ vardır: “Kendileriyle huzur bulmanız için size kendinizden eşler yaratıp aranızda sevgi ve merhamet vermesi O'nun ayetlerindedir.”²⁸³ Erkek kadın için, kadın da erkek için bir sükun kaynağı olarak yaratılmıştır.²⁸⁴

İnsanın bu şekilde çiftler olarak yaratılması, sosyal düzenin temelini oluşturur: “Ey insanlar! Sizi bir tek candan yaratan, ondan eşini var eden ve her ikisinden pek çok kadın ve erkek meydana getiren rabbinize karşı sorumluluğunuzun bilincinde olun.”²⁸⁵

İnsanın çoğalması, bu çiftli sisteme bağlıdır. İnsanın varlığını sürdürmesi için de, fıtratına karşı cinse ilgi ve ihtiyaç duyma anlamında cinsellik özelliği verilmiştir. Üstelik bu özellik, belki de insanın dünyada elde edebileceği en güzel hazzın kaynağıdır. Dolayısıyla cinsellik, yeme, içme gibi insanın fizyolojik yapısının önemli bir ihtiyacıdır. Elbette açlık ve susuzluğun giderilmesi kadar öncelikli değildir, ancak onlar kadar etkilidir.²⁸⁶

²⁸¹ Amine Vedud Muhsin, *Kur'an ve Kadın*, çev. Nazife Şişman, İstanbul, 1997, s. 51

²⁸² Necm 53/45

²⁸³ Rum 30/21; Ayrıca bkz. A'raf 7/189

²⁸⁴ Amine Vedud Muhsin, *age*, s. 53

²⁸⁵ Nisa 4/1

²⁸⁶ Bkz. Rasim Adasal, *Normal ve Anormal Cinsiyet ve Evlilik*, Ankara, 1975, s. 44-45; Sibel Arkonaç, *Psikoloji*, İstanbul, 1993, s. 241

Psikolojik olarak cinselliğe duyulan istek, yeme-içmeye olan istek gibidir. Bu istek karşılanmadığı zaman büyür, karşılandığında ise bir süre için yatıştır. İstek dayanılmaz hale geldiğinde insanın zihninde cinsellik haricindeki her şey silinir. Tıpkı, riyazet yapanlar gibi. Riyazet yaparak sadece yaşayabilecek kadar yemek yiyenler, düşlerinde zengin sofralarında, çeşit çeşit yiyeceklerle uğraşırlar.²⁸⁷ Aynı şekilde cinsel ihtiyaçlarını gidermeyen kimseler de zihinlerini buna bağlı objelerle yoğunlukla meşgul etmekten kurtulamazlar ve ruhsal bir çok problem yaşamaya başlarlar.

Öte yandan yaratılışında karşı cinsle birbirini tamamlama özelliği olan insan, cinsel ihtiyacını bunun dışındaki yollarla karşılandığında, doğasına aykırı hareket etmiş olur. Bu da insanın fizyolojik ve ruhsal dengesini bozacaktır.

İşte Kur'an, insandaki cinsel ihtiyacı gidermede insanı fizyolojik, ruhsal ve sosyal yapı itibarıyla en uygun yola kanalize eder: Bu da evliliktir.²⁸⁸ Evlilik, sosyal yapının temeli olan ailenin kurulması demektir ve insanın cinsel ihtiyacını karşılayabileceği en uygun yoldur. Bununla hem insanın bireysel yararları hem de neslin güvenliliği sağlanmaktadır.

Kendileriyle evlenilmeye Kur'an'ın izin vermediği kimseler -anneler, kızlar, kız kardeşler, hala ve teyzeler vd.²⁸⁹ - insanın birinci dereceden akrabalarıdır ve bunlarla evlilik türünden birliktelik insanın doğasına uygun değildir. Zira, sağlam bir tabiata, karaktere sahip olan kimseler, varlığının uzantısı mahiyetinde olan annesine ya da kızına veya bir ağacın iki dalı durumundaki kardeşine karşı bir cinsi arzu duymaz.²⁹⁰

Evliliği meşru kılan ve emrederek teşvik eden Kur'an, nikahsız cinsel ilişkiyi (zina) yasaklar ve cezalar öngörür.²⁹¹ Aynı şekilde, nikahlı olmak şartıyla karşı cinsle olan ilişkinin dışındaki tüm yolları yasaklar.²⁹² Bunun yanısıra "Zinaya yaklaşmayın; çünkü bu

²⁸⁷ Bertrand Russel, *Evlilik ve Ahlak*, çev. S. Neval Şimşek, İstanbul, 1998, s. 164-165

²⁸⁸ Nur 24/32

²⁸⁹ Nisa 4/23

²⁹⁰ ed-Dihlevi, *age*, c. 1, s. 142

²⁹¹ Nur 24/2; Nisa 4/15-16

²⁹² Mü'minun 23/5-6

son derece yüz kızartıcı, azgınca bir davranış ve çok kötü bir yoldur”²⁹³ ayetiyle zinaya sebep olabilecek etkenlere de dikkat çeker ve bu konuda önlem alınmasını ister.

İnsanları zinaya sevkedecek en önemli etklerden birisi çıplaklık, bundan korunma yolu da örtünmedir. Çünkü insandaki cinsel motivi harekete geçiren, dış etken karşı cinsin uyarıcılarıdır.²⁹⁴ Bu bağlamda örtünme duygusu insanda fitridir: “Ey Ademoğulları! Size yücelerden hem çıplaklığınızı örtesiniz diye hem de güzellik nesnesi olarak giyim kuşam (yapma bilgisini) bahşettik. Ama Allah’a karşı sorumluluk bilincinin (sağladığı) örtü her şeyin üstündedir.”²⁹⁵

Kur'an'a göre, şeytanın insanı saptırdığı en önemli noktalardan birisi, insandaki cinselliktir. Bunu da, insanları çıplaklaştırarak²⁹⁶ bir diğer ifadeyle iki cinsi birbirine cinsel yönden doğrudan uyarıcı haline getirmeye çalışarak gerçekleştirmeye gayret eder. Bunun için Kur'an, hem erkek, hem de kadın için hicab²⁹⁷ (örtünme) kuralları belirlemiştir.

Erkekler örtülmesi gereken yerlerini örtmeli ve yabancı kadınlara bakışlarını kontrol etmelidir²⁹⁸, kadınlar ise yabancı erkeklere karşı görünmesinde sakınca olmayan (el, yüz, ayak gibi) yerleri dışında cazibe ve güzelliklerini açığa vurmamalı, yürüyüş ve konuşmalarında cezbedici olmamalı ve gözlerini bakılması yasak olanlardan çevirmelidirler.²⁹⁹

²⁹³ İsra 17/32

²⁹⁴ Bkz. Sibel Arkonaç, age, s. 241

²⁹⁵ Araf 7/26

²⁹⁶ “Ey Ademoğulları! Tıpkı atalarınızın cennetten çıkarılmalanna yol açtığı gibi, Şeytan’ın sizi de ayartmasına izin vermeyin: çıplaklıklarının farkına varsınlar diye, onları örtülerinden yoksun bırakmışt...”(Araf 7/27) Ayetten anlaşılabilir anamlardan birisi de, şeytanın insanı çıplattırmaya, dolayısıyla cinsel ahlakı bozmaya çalışmasıdır.

²⁹⁷ Kavuşmaya engel olmak anlamına gelen hicab kelimesi (el-İsfehane, age, s.219) yabancı kadın ve erkeklerin birbirine karşı tutum, davranış ve gizlemeleri gereken yerlerini örtmeleri, göstermemeleri anlamında kavramlaşmış bir Kur’an terimidir.

²⁹⁸ Nur 24/30

²⁹⁹ Nur 24/31

Kadınların örtünmesinin sebebini şu ayet en geniş şekliyle ifade etmektedir: “Ey peygamber! Eşlerine, kızlarına ve bütün mü’min kadınlara (toplum içine çıktıklarında) dış kıyafetlerini üzerlerine almalarını söyle. Bu onların (temiz kadınlar olarak) tanınmalarını ve rahatsız edilmemelerini sağlar.”³⁰⁰ Buna göre kadın, erkekler için yalnızca cinsel bir obje olmaktan korunmaktadır. Kadın yaratılış olarak, hem fiziki hem de kognitif yapı yönüyle zayıftır³⁰¹ ve erkekler tarafından rahatsız edilebilir. Kadının vücudunun tüm cezbedici yönlerini gizlemesi, onu sözlü ve fiili rahatsız edilmekten kurtaracaktır. Tabii ki yabancı kadın erkek ilişkilerinde erkeklerin de dikkatli davranması gerekir. Sonuçta bu ilişki, cinsellik boyutunda kurtarılarak insani bir boyuta taşınmış olacaktır. Zira kadın, çağdaş yaşamda olduğu gibi, sadece cinsel bir obje değildir; bir insandır, insanlığın bir yarısıdır.

3.1.1.3. Dinlenme İhtiyacı

İnsan, dünyada rızkını elde ederken, çeşitli görev ve sorumluluklarını yerine getirirken yorgunluk ve acizlik hissetmekte, aktivite ve canlılık kazanmak, geçim ile ilgili sorumluluklarını yerine getirmeyi sürdürmeye güç yetirebilmek için de istirahat ve uyku ihtiyacı hissetmektedir.³⁰² Bu gerçeği Kur'an şu şekilde dile getirir: “Hem gece hem de gündüz uyuyabilmeniz ve O'nun nimetlerinin ardından koşma (arzu ve yeteneğine sahip olma)nız, O'nun işaretlerinden biridir. Bunda kuşkusuz dinleyip anlamak isteyen kimseler için mesajlar vardır.”³⁰³ “Uykunuzu dinlenme zamanı yaptık. Geceyi (karanlığıyla sizi örten) bir elbise yaptık. Gündüzü de geçim zamanı yaptık.”³⁰⁴

Bu ayetler, insanların içinde istirahat etme, rahata kavuşma, işlerin sıkıntısından ve gündüz yaptıkları hareket ve aktivitelerden sonra yatıp uyumaları için

³⁰⁰ Ahzab 33/59

³⁰¹ Bkz. John T.E. Richardson, *Gender Differences in Human Cognition*, New York, 1997, s.10-20

³⁰² Muhammed Osman Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, çev. Hayati Aydın, Ankara, 1998, s. 25

³⁰³ Rum 30/23

³⁰⁴ Nebe 78/9-11; Ayrıca bkz. Yunus 10/67; Mü'min 40/61, Naml 27/86; Furkan 25/47

Allah'ın geceyi karanlıklığıyla bir örtü kıldığına işaret etmektedir. Gündüz ise, insanlık gereği yapılması gereken işler sebebiyle yorulunan aydınlık bir zamandır. Şu halde dinlenmek ve uyumak insanın fitratında bulunan bir ihtiyaçtır ve mutlaka karşılanması gerekir: “Rahmetinden sizin için geceyi ve gündüzü O yarattı ki birinde dinlenesiniz, ötekisinde de O'nun cömertliğinden (nasibinizi) arayasınız da belki böylece şükredesiniz.”³⁰⁵

Şu halde Allah'a daha iyi kul olmak amacıyla geceleri uykusuz geçirmek ya da gündüz yapılması gereken işleri geceye aktarmak fitrata aykırı bir davranıştır. İnsan diğer ihtiyaçlarda olduğu gibi dinlenme ihtiyacını da gidermezse fizyolojik ve ruhsal dengesini bozmuş olur. Nitekim, gece ibadetini teşvik eden Kur'an, bunun uykuyu aldıktan sonra yapılmasını ister: “Ey örtülere bürünen! Gece biraz ilerleyince (namaz için) kalk. Gece yarısı- biraz önce ya da sonra- kalk ve ağır ağır Kur'an oku.”³⁰⁶

Bu ayetlerden anlaşıldığına göre, geceyi tamamen uykusuz ve ibadetle geçirmek söz konusu değildir. Öte yandan gece ibadet ve Kur'an okumanın önemi, bu vakitlerde zihnin daha zinde ve güçlü olmasıdır.³⁰⁷

Bir diğer yönden uyku, insanda korkudan ötürü meydana gelen gerginlikten, günlük hayatta oluşan problem ve zorlukların bir çoğundan kurtulmaya yardımcı olmaktadır. Kur'an'da, Hz. Peygamber ve beraberindeki müslümanların Bedir savaşı öncesindeki tedirginliklerinin, hafif bir uyku ile giderildiği anlatılmaktadır: “O zaman sizi Allah'tan bir güven olmak üzere hafif bir uyku bürümüştü.”³⁰⁸ Böylece müslümanlar uyandıklarında tedirginlikten kurtulmuşlar; güven ve huzura kavuşmuşlardır.³⁰⁹

Uykunun insan hayatındaki önemini şu ayet özetlemektedir: “De ki, “Hiç düşündünüz mü?” Allah gündüzü üzerinize Kıyamet gününe kadar sürekli kılacak olsa,

³⁰⁵ Kasas 28/73; Ayrıca bkz. En'am 6/60

³⁰⁶ Müzzemmil 73/1-4

³⁰⁷ Müzzemmil 73/6

³⁰⁸ Enfal 8/11

³⁰⁹ M. Osman Necati, age, s. 27

söyleyin Allah dışında, bağrında dinlendiğiniz geceyi size getirebilecek başka bir tanrı var mı? Artık gerçeği görmeyecek misiniz?”³¹⁰

3.1.1.4. Barınma İhtiyacı

İnsan yaratılışı gereği dış etkenlerden korunma ihtiyacı hisseder.³¹¹ Bu ihtiyacını da barınabileceği bir yer bulup inşa etmekle karşılar. Esasen diğer canlıların da, örneğin örümceğin³¹², arının³¹³ yaşamlarını devam ettirmek için barınağa ihtiyaçları vardır.

İnsanın barınma ihtiyacını ve bunu nasıl karşılayacağını Kur'an şu şekilde anlatır: “Size dinlenme yeri olarak kendinize ev (yapma imkan ve yeteneği) veren; size hayvanlarınızın derilerinden, konup göçerken kolayca taşıyabileceğiniz barınaklar (çadırlar); kaba yünlerinden, ince- yumuşak yünlerinden ve kıllarından dayanıklı ev eşyası ve daha kısa süreli kullanımlar için başka eşyalar (yapma imkan ve becerisini) bahseden Allah'tır. Ve yarattığı bütün öteki şeyler arasında size gölgelikler, sığınaklar ayıran; dağlarda gizlenme, saklanma yerleri bahşeden ve sizi sıcağa (ve soğuğa) karşı koruyacak elbiseler, saldırılarınıza karşı koruyacak (savaş) giysileri (yapma imkan ve becerisini) veren de Allah'tır.”³¹⁴

Ayetler, insanın barınma, dinlenme, soğuk ve sıcaktan korunma ihtiyaçlarını giderebileceği yerleri anlatmaktadır. İnsan, bunlardan kendisine o anda en uygun olanıyla ihtiyacını karşılayabilir. Aynı şekilde giyecekler de insanı koruyan araçlardır ve insan bunlarla dış etkilerden korunmaya çalışır.

Tüm ihtiyaçların karşılanmasında olduğu gibi barınma konusunda da Kur'an israftan kaçınma prensibini getirir. Evlerin, barınakların amaç haline getirilmesine karşı

³¹⁰ Kasas 28/72

³¹¹ İnsan tabiat şartlarından etkilenir. Örneğin, sıcak ve soğuk insanı etkiler. Bunun için Allah, Hz. Adem'i cennete yerleştirdiğinde şöyle buyurur: “... orada güneşin sıcaklığından etkilenmeyeceksin”(Taha 20/119)

³¹² Ankebut 29/41

³¹³ Nahl 16/68

³¹⁴ Nahl 16/80-81

çıkar ve insanları bundan sakındırır. Evlerini, bahçelerini amaç edinen toplumların helak olduğunu anlatır: “Güya dağları yontarak kendilerine güvenli konutlar yapıyorlardı. Ama sonunda bir sabah erkenden onları da (hak ettikleri azabın) gürültüsü ansızın yakalayiverdi. Ellerine geçirdikleri (güç) kendilerine bir yarar sağlamadı.”³¹⁵ “Bilmez misin rabbin neler yaptı Ad halkına, çok sütunlu İrem halkına ki o topraklarda bir benzeri inşa edilmemişti.”³¹⁶

Şu halde ihtiyacın giderilmesi şekliyle barınma, insan için bir gerekliliktir. Ancak ihtiyacın ötesine geçilmesi, insanın hayatını evinin inşası, tefrişi ve korunmasıyla geçirmesi demektir ve bu insanın ihtiyacını gidermesi değil, zevkini tatmin etmesidir.

Evlerin yapıları/şekilleriyle ilgili hükümler getiren Kur'an, evleri özel hayatın yaşandığı yerler olarak belirler ve bununla ilgili hükümler de belirler: “Ey imana erişenler! Kendi evlerinizden başka evlere sakinlerinizden izin almadan, onlara selam vermeden girmeyin. Eğer (karşılıklı haklarınızı) dikkate alacak olursanız bu sizin kendi iyiliğiniz içindir.”³¹⁷ Bundan da anlaşılıyor ki Kur'an'a göre özel hayatın korunması, evlerde insanların rahatsız edilmemesi gerekir.

3.1.2. Ruhsal Özellikler

İnsanın ruhsal, bir diğer deyişle psikolojik yönü dendiğinde duygusal ve zihinsel özellikleri akla gelmektedir. İnsanın bu iki yönünü de birbirinden ayırmanın güçlüğünden dolayı ruhsal özelliklerden duygusal ve zihinsel olanlarını belirlemek de oldukça zordur. Kimi psikolojik özelliklerin duygusal yönü, kimilerinin de zihinsel (düşünsel) yönü ağır basmaktadır. Bu yüzden insanın başlıca ruhsal özellikleri ayrıca kategorilere ayrılmadan incelenecektir.

³¹⁵ Hicr 15/82-84

³¹⁶ Fecr89/6-8

³¹⁷ Nur 24/27

3.1.2.1. Özgürlük

İnsan, kendi başına yaşayabilecek donanımından yoksun olarak dünyaya gelir ve içinde yaşadığı doğaya büyük ölçüde bağlı kalır; doğanın- üzerinde yaşadığı toprağın, güneşin, yıldızların, ağaçların ve çiçeklerin, hayvanların ve kan bağıyla bağlı olduğu insan grubunun- bir parçası olarak kalır.³¹⁸ Bunun sebebi de insanın zayıf bir yaratılışa sahip olmasıdır.³¹⁹

İnsan tabiatın bir parçası olmaktan sıyrılıp çıkamaz. Dolayısıyla zorunlu bağımlı olan bir varlığın mutlak özgürlüğünden bahsedilmesi mümkün değildir.³²⁰ Nitekim insanın yaratılmış olması nedeniyle yaratıcısına olan bağlılığını Kur'an, onu "kul" (abd) olarak nitelendirmektedir.³²¹ Kelimenin etimolojik yapısı köleliği ifade etmektedir. Buna göre kulluk insanın fitratında bulunan bir özelliktir. İnsan mutlaka birilerine, bir şeylere kulluk derecesinde bağlanır.

Allah'ın insanları yaratma gayesi, sadece kendisine kul olmalarıdır.³²² Kendilerini Allah'ın yaratması ve tüm nimetleri vermesi sebebiyle insanlar zaten zorunlu olarak O'nun kuledurlar, O'na muhtaçtırlar. Ancak Allah, insanların duygu ve düşünceleriyle de kendisine bağlanmalarını istemektedir. Bu bağlamda, zorunlu olarak kulu olunan Allah'ın dışındaki varlıklara kölelikten kurtulup, sadece O'na kul olmak, insan için gerçek özgürlük anlamını taşır. Çünkü insan özgürlük adına bir şeye bağıni kopardığı zaman başka şeylere köleliğe başlar, hiçbir şeye bağınin olmadığını söyleyen bir insan, kendi arzularından oluşan bir kayıtsızlığa bağlanır.³²³

Bu durumu Kur'an şu şekilde dile getirir: "Allah size bir örnek olay anlatmaktadır: Tümü birbiriyle ihtilafli birçok ortağı olan kimsenin emrindeki adam ile

³¹⁸ Erich Fromm, *Özgürlükten Kaçış*, çev. Selçuk Budak, İstanbul, 1997, s. 46

³¹⁹ Nisa 4/28

³²⁰ Bkz. Murteza Mutahhari, *Kur'an'da İnsan, İman ve Ahiret*, çev. M. Selahaddin Silahtar, İstanbul, 1990, s. 176-177

³²¹ Bakara 2/207; Al-i İmran 3/15, 20, 30

³²² Zariyat 51/56

³²³ Bkz. Erich Fromm, *age*, s. 48

tamamen bir kişiye bağlı bulunan adam. İçinde buldukları şartlar açısından bu iki adam eşit olabilir mi?”³²⁴ Bu sorunun cevabı mantıklı olarak, elbette hayır, şeklindedir. İşte insan sadece Allah’a kul olduğu zaman huzur bulur, özgür olur. Allah’a kul olmayan bir kimsenin ise özgürlükten bahsetmesi imkansızdır. Zira O’nun dışında kulluk yapılan varlıklar insanı fitratına aykırı yönere doğru çekecekler, boynuna zincirler takıp insanın doğasına uygun yaşamasına engel olacaklardır.

Kur’an’a göre peygamberin görevlerinden birisi, insanların boyunlarına geçirilmiş olan bu zincirleri çözmesidir.³²⁵

Öte yandan insan bahsedilen bu özgürlüğü seçmede serbest bırakılmıştır. Bir diğer ifadeyle Allah’a kulluğu seçmede özgürdür: “De ki, bu hak, rabbinizden gelmiştir. Dileyen inansın, dileyen reddetsin.”³²⁶ İnsana bu şekilde özgürlük tanıyan Kur’an, onun dini kabule zorlanmasını istemez: “Dinde zorlama yoktur. Artık doğru ile yanlış birbirinden ayrılmıştır...”³²⁷

3.1.2.2. Sorumluluk

Mutlak özgürlüğü olmayan ve bağımlı bir yaratılışa sahip olan insanın, zorunlu olarak bağımlı olduğu varlıklara karşı sorumlulukları vardır; yaratıcısına, kendisine, ailesine ve tabiata karşı sorumludur insan. İnsanın sorumluluğu, onun akıl ve irade sahibi olmasından kaynaklanmaktadır: “Gerçek şu ki biz (akıl ve irade) emanetini göklere, yere ve dağlara sunmuştuk; ama (sorumluluğundan) korktukları için bunu yüklenmeyi reddettiler. O emaneti insan üstlendi. Ama o, daima haksızlığa ve akılsızlığa son derece meyyal biridir.”³²⁸ Bu ayet, insanın sorumluluğunun diğer varlıkların sorumluluğundan çok farklı olduğunu anlatmaktadır.

³²⁴ Zümer 39/29

³²⁵ Bkz. Araf 7/157

³²⁶ Kehf 18/29

³²⁷ Bakara 2/256

³²⁸ Ahzab 33/72

İnsan sorumluluğunun gerçek anlamda başladığı dönem, ergenlik dönemidir. Bu dönemle insanın zihinsel ve bilişsel yönü gelişir, ve insan soyut konuları anlayabilecek, işlem yapabilecek konuma gelir.³²⁹ Bu dönemden sonra insan, sorumlulukları ile karşı karşıyadır.

İnsanın öncelikli sorumluluğu yaratıcısına karşıdır. İnsanı yaratan Allah, onun hayatını devam ettirebilmesi için nimetler vermiş³³⁰ ve evrendeki herşeyi emrine vermiştir.³³¹ Bunun karşılığında ise insanların kendisine şükretmelerini istemektedir.³³² Şükür, nimet tasavvur etmek, açığa çıkarmak ve nimeti vereni hatırd tutmak demektir.³³³ Şu halde insanın Allah'ın verdiği nimetlerden O'nun istediği gibi faydalanması ve karşılığında Allah'ın istediklerini yapması şükürdür. Çünkü şükür; hem söylem hem de eylem olarak gerçekleştirilir.³³⁴

Allah karşısındaki sorumluluğun bilincinde olmanın gerektiği anlamında takva kavramı³³⁵, Kur'an'ın insanlar için belirlediği en önemli hedeftir. Dolayısıyla takva sahibi olmak, bu sorumluluğu ifa etmek demektir ki Kur'an'a uymakla takva eşdeğerli anlamlardır.³³⁶

İnsanın; sağlığını koruma, kendini kötülük ve tehlikelerden uzak tutma, insan olarak yaşama gibi kendine karşı sorumlulukları vardır. İnsan, kendisine verilen organlarını ve özelliklerini korumalı, onları bozmamalı ve Allah'ın istediği şekilde kullanılmalıdır: "Bilmediğin şeyin ardına düşme, çünkü işitme duyusu, görme duyusu ve kalp, bunların hepsi bundan sorumludur, sorguya çekilecektir." Aynı şekilde insan; ailesine karşı da sorumludur. İnsan, anne-babasına maruf ölçüler içinde iyilik yapmalı³³⁷,

³²⁹ Bkz. Mary J. Gander, Harry W. Gardiner, age, s. 425

³³⁰ Bkz. İbrahim 14/34

³³¹ Bkz. Casiye 45/13

³³² Bkz. Nalh 16/114; Hacc 22/36

³³³ el-İsfahani, age, Şe Ke Ra md.

³³⁴ Sebe 34/13

³³⁵ Bkz. M. Esed, age, s. 4

³³⁶ Bkz. Bakara 2/2

³³⁷ Lokman 31/14-15

karı koca olarak eşine karşı görevlerini yerine getirmeli, çocuklarını iyi ve doğru biçimde yetiştirmelidir.³³⁸ İnsanın kendine ve yakınlarına karşı sorumluluğunun temelinde onları cehennemden korumak³³⁹ vardır. İnsan kendine ve ailesine karşı sorumluluğunu Kur'an'a göre yerine getirmemezse, onu bu dünyada zillet, öteki dünyada ise bir azap beklemektedir.³⁴⁰

Bunların dışında insan yaşadığı dünya içinde iletişimde olduğu tüm varlıklara karşı sorumludur. Kur'an bütün bunlarla insanın bağlantısının nasıl olması gerektiğini anlatmaktadır. En genel anlamıyla şu ayet, insanın bu sorumluluğunu dile getirmektedir: “O gün, hayatın nimetleri(ne karşı yaptıklarınız) için mutlaka sorguya çekileceksiniz.”³⁴¹

Öte yandan Kur'an, cinsiyet farklılığının getirdiği sorumlulukları da ayırmıştır. Cinsellik konusunda da ele alındığı gibi erkek ve kadın farklı özellikleriyle birbirini tamamlar ve aile ortamında bütünleştirir. Esasen Allah'a kul olma sorumluluğunda eşit olmalarına karşın, doğaları gereği olan farklılıklara göre sorumlu tutulmuştur erkek ve kadın. Bunun için her ikisi de kendine özel sorumluluğu yerine getirdiğinde, diğerinden daha üstün ya da geride olmayacaktır: “Allah'ın kimilerinize diğerlerinden daha fazla bağışladığı nimetlere imrenmeyin. Erkekler kendi kazançlarından bir fayda sağlarlar, kadınlar da kendi kazançlarından...”³⁴²

Anlatılanlara göre Kur'an insanın her sorumluluğunu yerine getirmesini istemektedir. Çünkü sorumluluk duygusu insanda fitridir, fakat insan kimi zaman bu duygusuna aykırı hareket edebilmektedir. Onun için insana sorumluluklarının hatırlatılması gerekir.

³³⁸ Lokman 31/13-19

³³⁹ Bkz. Tahrim 66/6

³⁴⁰ Bkz. Maide 5/41

³⁴¹ Tekasür 102/8

³⁴² Nisa 4/32

3.1.2.3. Öğrenme ve Bilgi

İnsan, öğrenme, bilgi ve beceri edinme gibi doğal yeteneklerle donatılmıştır. Bunlar insanın yeryüzünde yaşamın sorumluluğunu taşımasını ve yeryüzünü imar etme gücünü artırır; Allah'ın kendisinden istediği insan olma yetkinliğine götürme garantisini verecek olan güç ve becerilerin gelişmesini sağlar.

Kur'an'a göre bilgi (ilim) çok değerli bir kazançtır: "Allah, (bizzat kendisi) ile melekler ve hak ve adaleti gösteren ilim sahipleri O'ndan başka tanrı olmadığına şahittir."³⁴³ "...De ki: Rabbim benim bilgimi artır."³⁴⁴ "Kulları içinde Allah'tan korkanlar, ancak alimlerdir."³⁴⁵

Bu ayetler bilginin ve ona sahip olmanın önemini anlatmaktadır. Bilginin kaynağı Allah olduğuna göre³⁴⁶ insan için esas olan kendisine verilen anlama, kavrama ve öğrenme yetileriyle Allah'ın bildirdiklerini ve kendi tecrübeleriyle öğrendiklerini birleştirerek doğruya ulaşmasıdır. Çünkü insan öğrenebilen bir yapıya sahiptir. "Allah, Adem'e bütün isimleri öğretti"³⁴⁷ ayeti insanın bu özelliğini dile getirmektedir. İnsana hem isimler öğretilmiş hem de isimlendirebilme özelliği verilmiştir. Daha geniş bir ifadeyle insan, kendisine bilgi olarak sunulan verileri öğrenebildiği gibi, dışındaki objeleri zihninde değerlendirerek bilgi üretebilir. Elbette öğrenme dediğinde sadece yazılanları okuyup öğrenme düşünülmemelidir. İnsan yazıları olduğu kadar dışındaki hayatın şahıs ve olaylarını da okuyabilir, bunları da kendi becerisiyle öğrenebilir.³⁴⁸

Öğrenme, bir dizi zihin süreci sonunda insana malolmaktadır ve insanın davranışların arka planında onların bilgileri vardır. Bu bilgilerin doğru ya da yanlış olmaları durumu değiştirmez. Tüm bilgiler idrak, düşünme, akletme gibi safhalardan geçtikten sonra oluşur. Bilgiye olan güven (inanç) ile de eyleme dönüşür.

³⁴³ Al-i İmran 3/18

³⁴⁴ Taha 20/14

³⁴⁵ Fâtır 35/28

³⁴⁶ Araf 7/181; Alak 96/5

³⁴⁷ Bakara 2/31

³⁴⁸ Daha geniş bilgi için bkz. M. Hamdi Yazır, age, c.8, s.5950-5953

Konunun sınırlarını belirleyebilmek için bu zihin süreçleri üzerinde kısaca durmak yerinde olacaktır.

3.1.2.3.1. İdrak Etme

Sözlükte “kavrama” anlamına gelen³⁴⁹ idrak, dış dünyadaki gerçekliğin duyular yoluyla öznel bilince aktarılması eylemidir.³⁵⁰ İdrak, (psikolojideki deyimiyle algı) insanın bilgi edinme sürecinin ilk basamağıdır, dış dünyanın duyularla gelen imgesinin bilinçte gerçekleşen tasarımıdır.³⁵¹

Dış dünyaya yönelik idrak, insandaki duyu organlarıyla gerçekleşmektedir. Kur'an bu duyulardan ikisini dile getirmektedir: Göz ve kulak, görme ve işitme.³⁵² İnsanda bunun dışında da duyular vardır, ama belki de insanın bilgi edinmesinde, en önemli ikisi bunlardır.³⁵³ Bunlarla birlikte ayetlerde gönül (kalp-fuad) da geçmektedir. Bu kelime organ olarak kalpten daha farklı bir anlamdadır. “Bir şeyin yanıp tutuşması” anlamına gelen kelime kökünden türemiştir.³⁵⁴ Buna göre kelimelerin anlamı, insanın düşünsel ve duygusal eylemlerinin geçtiği iç dünyası olabilir. Nitekim şu ayet bu konuyu anlatmaktadır:”Onların kalpleri var ama onunla anlamaz, kavramazlar,(Fıkıh), gözleri var ama onunla görmezler, kulakları var ama onlarla işitmezler...”³⁵⁵

Bu ayette geçen fıkıh kelimesi de, somut olan bilgiden soyut bilgiye geçiş anlamına gelmektedir.³⁵⁶ Dolayısıyla insan, gördüğü, duyduğu, ve diğer duygularla hissettiği somut gerçeklikleri, zihninde soyut bir biçime dönüştürür ve onları kavrar.

İnsanın duygularını kullanarak dış dünyadaki gerçeklikleri ya da kendisine sunulan, gösterilen argümanları, mevcut bilgilerinin doğruluğu düşüncesiyle

³⁴⁹ el-İsfahani, age, DeRaKe md.

³⁵⁰ Bkz. Richard L. Gregory, age, s. 598

³⁵¹ Orhan Hançerlioğlu, age, s. 15

³⁵² Bkz. Nahl 16/78; Mü'minun 23/78; Mülk 67/23; Secde 32/9

³⁵³ Bkz. M. Osman Necati, age, s. 103

³⁵⁴ el-İsfahani, age, Fe E De md.; İbn Faris, age, Fe E De md.

³⁵⁵ Araf 7/179

³⁵⁶ el-İsfahani, age, Fıkıh, md,

değerlendirmemesi, idrak etmeye önemli bir engeldir: Kendi arzu ve özlemlerini tanıdığını edinen ve bunun üzerine Allah'ın (zihnin hidayete kapalı olduğunu) bilerek saptırdığı, kulaklarını ve kalplerini mühürlediği ve gözlerinin üzerine bir perde çektiği insanı hiç düşündün mü? Allah'tan sonra kim ona doğru yolu gösterebilir? O halde, hiç düşünüp ders çıkarmaz mısınız?"³⁵⁷ Ayete göre kişisel arzularını kavramaya engel kılanların duyguları ve idrakleri kapanmış demektir. Diğer bir ifadeyle insan bu inatçılığı nedeniyle zamanla hakikati kavrama yeteneğini kaybedecektir.³⁵⁸

Bir şeyin gerçekliği ile ilgili algıda meydana gelen herhangi bir bozulma da idrak üzerinde etkilidir: "Rabbinden,(aldığı bir kanıtı göredavranan kimse, kendisine güzel görünen ve yalnızca kendi keyfine göre davranan kimse ile bir olur mu?"³⁵⁹ İnsan bazan güzel bir şeyi çirkin, bazan da çirkin bir şeyi güzel görebilir. Kur'an eğilim ve arzuların, idrakle meydana getirdiği bozulmayı bu şekilde dile getirmektedir.³⁶⁰

Kur'an, delilleri insanın idrakine sunmakta ve onların doğru olarak düşünülmesini istemektedir.

3.1.2.3.2. Düşünme

İnsanın düşünme yetisi, onu diğer canlılardan ayıran en önemli özelliklerdendir. Nitekim "insan düşünen canlıdır" tanımını insan için bilinen en meşhur tanımlardanandır. O halde nedir düşünme?

Arapçada tefekkür olarak ifade edilen düşünce, "kalbin tereddüt ettiği şeyler üzerinde yoğunlaşması" anlamdadır.³⁶¹ Buna göre, insanın kendisi ve dış dünyasındaki

³⁵⁷ Casiye 45/23; ayrıca bkz. Fussilet 41/44; Muhammed 47/23; Zuhuruf 43/40; En'am 6/39; Neml 27/80-81

³⁵⁸ Bkz. Muhammed Esed, age, s.5

³⁵⁹ Muhammed 47/14

³⁶⁰ M. Osman Necati, age, s. 111

³⁶¹ İbn Faris, age. c.4, s. 446

obje veya olaylarla ilgili duyu organlarıyla algıladığı şeyler hakkında bilmek istediklerini, zihnin özel marifetiyle yoğunlaşmış sebep ve sonuçlar mütalaa etmesidir.

İnsan, dış dünyadan zihnine yansıyan her şeyi düşünür. Zihinsel ve kültürel alt yapısına göre de düşüncesi şekillenir. Yapılan kimi işler için, “düşüncesizce” yakıştırmaları aslında düşünmeden yapılanı değil, yanlış düşünülerek yapılanı ifade eder. Dolayısıyla insan, zihnindeki kavramlara göre düşünür. Bu kavramlar da insanın kendisi ve çevresi tarafından oluşturulmaktadır.

Düşünme ancak doğru bir kavram sistemi üzerine oturmuş, güvenilir, tutarlı ve bağlantılı bilgiler üzerine inşa edilirse verimli olur. Sistematik deney ve gözlem verilerinden yeni ve güvenilir bilgilere ulaşmak, doğru düşünme kurallarının (mantık ve dilbilim) bu verilere güvenle uygulanmasıyla mümkündür. Güvenilir bilgiler de mutlaka doğru bir kavram sistemi içinde ifade edilmelidir.³⁶²

İnsanın düşünme yeteneği Kur’an’a göre çok önemlidir. Kur’an birçok ayette insanı düşünmeye çağırmaktadır:

“De ki: size bir şeyi öğütleyeyim: Allah için ikişer ikişer ve teker teker durup düşününüz.”³⁶³ Buradaki düşünme yukarıda ifade edilen, verimli bir düşünme şeklidir. Ayetlerde insanın bu yeteneğine hitap edildikten sonra “düşünmez misiniz?”, “düşünenler için ibretler vardır” gibi ifadelerle insanın doğruya ulaşması hedeflenmektedir. Zira Kur’an, hem iyi ile kötüyü birbirinden ayırmayı sağlayan bir yol gösterici³⁶⁴, hem doğru ile yanlış birbirinden ayırmaya yardım eden bir ölçüt³⁶⁵, hem de bir bilgi kaynağıdır.³⁶⁶

³⁶² Şakir Kocabaş, *İslam’da Bilginin Temelleri*, İstanbul, 1997, s.18

³⁶³ Sebe 34/46, ayrıca bkz. Bakara 2/219, 266; En’am 6/50; Araf 7/176; Yunus 10/24; Nahl 16/11, 44, 69; Zümer 39/21, 42; Casiye 45/3; Haşr 59/21. Ayrıca Kur’an düşünme ile ilgili olarak “Tedebbür” (Bir işin sonucunu düşünüp taşınmak, tefekkür), “Nazar” (Bakmak, bir işi iyiden iyiye düşünmek), “Rüyet” (Görmek, tefekkür yoluyla görmek), “Tezekkür” (Hatırlamak, düşünerek öğüt almak) kelimeleri de düşünme anlamında kullanılmaktadır.

³⁶⁴ Bakara 2/185.

³⁶⁵ Furkan 25/1.

³⁶⁶ Bakara 2/120.

Burada şunu da ifade etmek gerekir: Kur'an, insanın doğru düşünmesini istemektedir ve düşünmenin doğru olması için de doğru bir kavramsal yapı sunmaktadır. Bunun alanı dini düşünce değildir. Esasen düşünmenin dini ve dini olmayanı ya da bilginin bu şekilde sekülerleşmesi doğru değildir. İnsan farklı şeyleri düşünüp değişik bilgilere ulaşabilir. Kur'an insanı insan yapacak bilgiler sunar ve buna insanın düşünmesiyle ulaşmasını ister. Öte yandan insan bazı şeyleri düşünse de idrak edemez. Örneğin Allah'ın zatını insanın sınırlı akıl yapısının idrak etmesi mümkün değildir.³⁶⁷ Onun bu gibi konuları düşünmesinin anlamı yoktur. Ayrıca, insan Kur'an'ın onun dünyadaki hayatı/fitratı ile ilgili gerekli temel kavramsal yapısı çerçevesinde düşünüp sonuçlara ulaşabilir. Bir diğer yönden Kur'an düşünce yanlışlarını dile getirerek, bunlardan kurtulunması gerektiğini anlatır:

İnsanın öğrenme yollarından birisi taklittir, ancak insan örf, adet ve geleneğine düşünmeksizin uyarsa bu öğrenme sağlıklı ve doğru değildir. "Onlara 'Allah'ın indirdiğine uyun' dense, 'Hayır, biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz yola uyarız' derler. Peki ataları bir şey düşünmeyen, doğru yolu bulamayan kimseler olsalar da mı?"³⁶⁸

Aynı şekilde delil yetersizliği de sağlıklı düşünmenin önündeki engellerden birisidir: "Onlar ki, kendilerine gelmiş bir delil olmadan Allah'ın ayetleri hakkında tartışırlar."³⁶⁹ Bunun için insan bilmediği konuşmamalı, yorum yapmamalıdır.³⁷⁰

Şu durumda insanın algıladığı konuları objektif olarak değerlendirmesi gerekir. Eğer tarafsız bir değerlendirme yapılırsa insanı bilgiye ulaştıracak en önemli özelliği akletme, doğruyu bulmaya yardımcı olacaktır.

³⁶⁷ En'am 6/103.

³⁶⁸ Bakara 2/170; ayrıca bkz. Yunus 10/78; Zuhuf 43/22-23; Araf 7/70; Sebe 34/43.

³⁶⁹ Mümin 40/35.

³⁷⁰ Bkz. İsrâ 17/36.

3.1.2.3.3.. Akletme

Akıl kelimesinin Arapçadaki etimolojik karşılığı, bağlamaktır.³⁷¹ Akletme, zihni bir eylem olduğuna göre “gerçeklerle bağlantı kurmak”, “gerçekleri kavramak” anlamlarına gelmektedir ki bu anlamlar akıl kelimesinin geçtiği ayetlerle de tutarlı görünmektedir.

Kur’an’da akıl kelime kökü, ayetlerde yalnız fiil olarak geçmekte, isim olarak hiç bir ayette kullanılmamaktadır. Bu kelimenin Kur’an’da sadece fiil olarak yer alması, onun dinamik bir uygulama alanına sahip olduğunu göstermektedir.³⁷² Dolayısıyla akletme, zihnin en önemli fonksiyonudur.

Akletme, belli yargıların başka yargılar ile mantıksal bağlarını kavramak, olayları yönlendiren ve düzenleyen ilkeleri bulma eylemidir. Bu anlamda akletme, duygusal yeteneklerle değil, akıl yürütmeye hareket etme ve yargılama kabiliyetidir.³⁷³

Kur’an insanları düşünmeye çağırdığı gibi akletmeye de çağırılmaktadır.³⁷⁴ İnsan öncelikle düşünmeli, sonra da düşünceler ve gerçeklerle bağlantı kurmalıdır³⁷⁵. Şu halde düşünmek tek başına yeterli değildir, insanın düşündüklerini mantıksal boyutta değerlendirmesi akletmesi gerekir ki, bilgiye ulaşsın.

Bilgi ve akletme arasındaki ilişki şu ayette ortaya konmaktadır: “İşte biz bu örnekleri böylece yerleştiriyoruz. Ne var ki alimlerden başkası bunları akledemezler.”³⁷⁶ Ayete ilk bakışta, sadece alimlerin aklettikleri anlaşılmaktadır. Bir konuda bilgi sahibi olanların o konuyu akletmeleri normaldir. Ancak ayeti şu şekilde anlamak da mümkündür: Akledenler, bilgi sahibi olurlar, alimdirler.

³⁷¹ el-İsfehâni, age. Akıl md.

³⁷² Şakir Kocabaş, age, s. 123-124.

³⁷³ Ali Bulaç, “Akıl” md., *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, c. 1, s. 20.

³⁷⁴ Bkz. Bakara 2/164, 170-171; Maide 5/58, 103; Enfal 8/22; Yunus 10/42, 100; Ra’d 13/4; Nahl 16/12, 67; Hac 22/46; Furkan 25/44; Ankebut 29/35.

³⁷⁵ Esasen düşünmek, akli olanların eylemidir. Burada soyut bir kavram olan akıl yerine aktif bir uygulama olan akletme üzerinde durulduğu için düşünme ve akletme farklı olarak işlenmiştir.

³⁷⁶ Ankebut 29/43.

Kur'an'da akletme eyleminin bütün ayetlerde dikkati çeken ilk husus, bu kelimenin, Allah tarafından daima olumlu sayılan bir faaliyeti temsil etmesidir. Bu bağlamda “Bazı şeyler akılla anlaşılmaz”, “Akli ilim, nakli ilim” gibi söylemlerin hem Kur'an'ın kavramsal yapısı içinde anlamsız, hem de kitapta yalnızca fiil halinde geçen “akıl” kelime kökünün grameri ile uyumsuz olduğunu belirtmek gerekir.³⁷⁷ Çünkü Allah, akledebilecekleri şekilde insanlara hitap etmekte ve onların zihinlerinde mantıksal bütünlük sağlamalarını istemektedir.

Zihin süreci içinde düşündüklerini akledabilen insan, sonunda bunları inançlara dönüştürürse, bilgileri tutum haline gelir.

3.1.2.4. İnanma

İç huzura kavuşma, şüpheden ve korkudan arınma³⁷⁸ anlamına gelen kelime kökünden gelen inanma, insanın zihin özelliklerinden birisidir ve zihnin tüm olaylar karşısında ortaya koyduğu bir eylemdir.

İnsan, zihin süreçleri içinde elde ettiği bilgileri hafızasında muhafaza eder. Bu bilgilerin tümü insanda tutum ve davranış olarak ortaya çıkmaz. Bir diğer ifadeyle insan her bildiğini uygulamaz. İnsanın bildiklerini tutum ve davranışa dönüştürmesi, bilgilerine olan inancı ile doğru orantılıdır, insan bilgilerine inandığı güvendiği zaman onları kendine maleder. Buna göre bilgi insanın davranışları için tek başına yeterli değildir, onların inanca dönüşmesi gerekir. Şu halde iman, sadece soyut ve insan idrakinin algılayamayacağı konular için değil, insanın idrak edebildiği eylemler için de gerekli olan bir zihni olaydır.

Kaldı ki, İslam'daki iman esasları olarak bilinen ve gaybi olan konular dahi insanın idrakine sunulmuştur. Bunun için de İslam'da imana giden zihin süreçlerinin sırası zan, bilgi, iman şeklindedir. İmanın bilgiden sonra gelmesi, her şeyden önce

³⁷⁷ Şakir Kocabaş, age., s. 124.

³⁷⁸ el-Firuzabadi, age., E Mi Ne md.

İslam'da imanın, hakkında hiç bir malumata sahip olunmayan ve anlaşılmayan bazı şeylerin körü körüne kabul edilmesi demek olmadığını ifade etmektedir.³⁷⁹ Ayrıca küfür ve inkar da tıpkı iman gibi bilgiden sonra gelmektedir.³⁸⁰ Zira Kur'an, imana konu olacak şeyleri insanın anlayabileceği bir biçimde ifadeleştirmektedir ve "Bilmiyorum, anlamıyorum. O halde inanmalıyım" şeklindeki bir düşünceye mahal bırakmamaktadır.

Böyle bir durumda insanın fıtratında bulunan inanma özelliğini akla uygun ve akıl dışı olarak sınıflandırmak mümkündür. Akıl dışı inanç, bir şeyi yalnızca otorite ya da çoğunluk öyle dediği için gerçek olarak kabul etmektedir. Akla uygun inanç ise, bir insanın kendi düşüncesine ve gözlemlerine dayanan bağımsız bir kanıdan kaynaklanmaktadır.³⁸¹ Bu bağlamda Kur'an akla uygun bir inanç modeli sunmaktadır.

İnsanda bir zihin süreci olarak bulunan imanın yanısıra, kendisinden üstün güçlere inanma duygusu bulunmaktadır. İnsanlık tarihine ilişkin bilinen en erken dönemden bu güne kadar yaşayan insanlar üzerinde yapılan çalışmalarda, tarih boyunca insanların yaşamlarında çeşitli üstün güç ya da güçlere yer verdikleri, inançlarını, düşüncelerini, tavır ve davranışlarını bu üstün güç/güçler doğrultusunda belirledikleri görülmektedir. Yaşamın ayrılmaz bir parçası olarak, insan hayatının her safhasında önemli rol oynayan bu üstün güç/güçler, tecrübe dünyasının dışında olan metafizik yapıya sahip aşkın bir varlık ya da varlıklar olabileceği gibi, insanın içerisinde yaşadığı doğal ve sosyal çevreden kaynaklanan herhangi bir değerde olabilir.³⁸² Bundan anlaşılmaktadır ki insan, mutlaka kendisinden üstün bir varlığa inanacak ve böylece bir din sahibi olacaktır.

Şu halde insanoğlunun dünya hayatını sürdürmek zorunda olduğu bu varlık düzeyinde ne salt anlamda dinsiz yaşanabilir ne de din dışı herhangi bir alan tasarlanabilir. Bu, bir takım fenomenler tasarlayabilme gücüne sahip olan zihin açısından mümkün görünse bile, ontolojik bakımdan mümkün değildir. Zihinler, bir takım

³⁷⁹ Hanifi Özcan, *Epistemolojik Açıdan İman*, İstanbul, 1997, s. 40.

³⁸⁰ Bkz. Bakara 2/146; En'am 6/20; Tevbe 9/74; Kehf 48/29; Naml 27/14.

³⁸¹ Erich Fromm, *Erdem ve Mutluluk*, s. 238.

³⁸² Şinasi Gündüz, *Mitoloji ile İnanç Arasında*, Samsun, 1998, s. 15.

kavramlar aracılığıyla diledikleri şeyleri tasarlayabilirler; ne var ki bu kavramsal modelin inşa ettiği her tasarı yine de dinidir. Çünkü kavramlara yüklenen özel anlamlar yardımıyla dinin kendisini reddettiğini düşünen bir zihin, gerçekte belirli bir dine sınırlı veya radikal eleştiriler yöneltmekte, fakat her seferinde bir dinin yerine başka bir dini ikame etmektedir.³⁸³

İşte, doğasında bulunan inanma ve din edinme özelliklerinden hareketle Kur'an insanın doğru bir inanca sahip olmasını ve sağlam bir din edinmesini istemektedir: "De ki, bu hak, Rabbinizden gelmiştir. Artık ona dileyen iman etsin, dileyen onu reddetsin."³⁸⁴

Öte yandan Kur'an, ortaya koyduğu inanç sisteminin insana sağlayacağı yararları da anlatmaktadır. Bu yararları şu şekilde özetlemek mümkündür:

İman, insanla evren arasında uyum sağlar: "Onlar, Allah'ın dininden başka bir din mi arıyorlar? Oysa göklerde ve yerde ne varsa, hepsi istese de istemese de O'na teslim olmuştur ve O'na döndürülmektedir."³⁸⁵ Dini kabul etme ve ona göre yaşama, insana iç huzur verir: "Kim beni anmaktan yüz çevirirse, bilsin ki onun dar bir hayat alanı olacaktır ve kıyamet günü onu kör olarak kaldıracağız."³⁸⁶ Yaratıcıya iman ve O'na güvenme insanı üstün bir konuma getirir: "Cesaretinizi yitirmeyin ve üzülmeyin. Eğer inanıyorsanız mutlaka (insanların) en üstünü olursunuz."³⁸⁷

Buraya kadar insanın inanma özelliğinin zihinsel süreçlere ve dini inancın fitriliği üzerinde duruldu. Ancak insanın, inanması sadece düşünsel bir olgu değildir, onun duygusal bir yönü de vardır ve insanda bulunan bazı duygular, imanı etkilemekte, şekillendirmektedir.

³⁸³ Ali Bulaç, age., s. 14.

³⁸⁴ Kehf 18/29.

³⁸⁵ Al-i İmran 3/83

³⁸⁶ Taha 20/124

³⁸⁷ Al-i İmran 3/139

3.1.2.5. Sevgi - Nefret

Sevgi ve nefret insanın, dışındaki varlıklarla ilişkilerini belirlemede asıl olan bir duygunun iki zıt yönüdür. Bu iki özellik kendi içinde tamamlanmış değildir, ürettikleri heyecanda dinginleşmez; aksine zihni uzaktaki bir şeye götürür.³⁸⁸ Diğer bir deyişle, sevgi ve nefret, birer duygu olarak kalmaz, sonrasında oluşacak duygu, düşünce ve tutumlar için birer sebeptirler.

Sevgi, oldukça belirsiz bir kelimedir. Nefret ve tiksindenin dışında kalan hemen her türlü duyguyu belirtmek için kullanılmaktadır. Hafif bir hoşlanmadan en şiddetli yakınlık duygusuna varıncaya kadar her şeyi kapsamına almaktadır.³⁸⁹

Sevgi insanın doğasında bulunan ve insanın tüm dünyaya bağlılığını belirleyici bir karakter yönelimidir.³⁹⁰ Aynı zamanda insanı Allah'a bağlayan kuvvetli bir bağıdır.³⁹¹ Bu anlamda olumlu bir sonuca götüren sevgi, kimi zaman sevilen obje ve sevginin gücü sayesinde olumsuzluklarda doğurabilir.

İnsanın sevgi objeleri Kur'an'da genel olarak şu ayetle sıralanmıştır: "Kadınlara, çocuklara, altın ve gümüş(cinsinden) birikmiş hazinelere, soylu atlara, sığırlara ve arazilere yönelik dünyevi sevgiler, insanoğlu için çekici kılınmıştır. Bütün bu zevkler dünya hayatında tadılabilir, ama hedeflerin en güzeli Allah katında olanıdır."³⁹² Burada anlatılan varlıklara olan sevgi insanın fitratında bulunmaktadır. Kur'an bu varlıkların sevilmesine karşı gelmez.³⁹³ Ancak bu sevgi tutku (şehvet) şekline dönüştüğünde, kişiyi olması/yapması gereken sorumluluklardan alıkoyar.³⁹⁴ Bunun için

³⁸⁸ David Hume, *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, çev. Aziz Yardımlı, İstanbul 1997, s.328.

³⁸⁹ Erich From, *age*, s.120.

³⁹⁰ Erich From, *Sevme Sanatı*, çev. Işıtan Gündüz, İstanbul, 1998, s.52.

³⁹¹ M. Osman Necati, *age*, s.67

³⁹² Ali imran 3/14

³⁹³ Örneğin, eşler arasındaki sevgi(Rum 30/21), babanın çocuğunu sevmesi(Yusuf 12/8), gibi sevgi türleri insanın fitratında vardır ve bunlar hayatta önemli unsurlardır.

³⁹⁴ Hz. Yusuf'a olan sevgisi, şehvete dönüşen kralın karısının tutumları bu konuda güzel bir örnektir. Bkz. Yusuf 12/32-33

de ayette hedef olarak Allah katında olanlar gösterilmektedir. İnsan bunlara olan sevgisini kontrol altında tutmalı, bu sevgi onu Allah'ı sevmekten alıkoymamalıdır.³⁹⁵

Nitekim Kur'an, insanın yaratıcısına ortak koşarak başkalarına kulluk yapmanın önemli iki sebebinden birisini, aşırı sevgi olarak nitelendirmektedir³⁹⁶: "İnsanlardan kimisi, Allah'ın dışındaki varlıkları, Allah'ı severcesine severek O'na ortaklar edinmektedirler. Halbuki imana ermiş olanlar, Allah'ı başka her şeyden daha çok severler."³⁹⁷ İnsan çok sevdiği varlığı yüceltmeye başlar.Bu yüceltme eğer engellenmezse ona tapınmaya kadar götürür.İşte ayette insanın sevgi beslemek suretiyle kimi varlıkları tanrılaştırdığı anlatılmaktadır. Öte yandan Allah'ı tanrı kabul etmek de sevgiye bağlı olmalıdır.

Allah sevgisinin insan hayatındaki önemini anlatan diğer bazı ayetler de konuyu daha iyi anlamaya yardımcı olmaktadır:"De ki: Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın.Allah bağışlayandır; esirgeyendir."³⁹⁸ "Ey imana ermiş olanlar! Eğer imanınızı kaybederseniz, Allah zaman içinde (sizin yerinize) O'nun sevdiği ve O'nu seven insanlar getirecektir..."³⁹⁹ "De ki : Eğer babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz, eşleriniz, mensup olduğunuz oymak ya da boy, kazanıp(biriktirdiğiniz) mallar, kötüye gitmesinden kaygılandığınız ticaret, hoşlandığınız konuklar size Allah'tan ve O'nun elçisinden ve O'nun yolunda kavga vermekten daha sevgili geliyorsa, bekleyin o zaman Allah iradesini açığa vuruncaya kadar..."⁴⁰⁰ Bu ayetlere göre Allah'ı sevmek, O'nun insan için uygun bulduğu hayat modelini isteyerek, gönül huzuru ile yapmak sonucuna götürecektir, tersi ise insanı huzursuz edecektir. Ayrıca insanın Allah'ı sevmesi, O'nun elçisini ve dinini de sevmeyi beraberinde getirecektir. Allah'ı seven insan, peygamberi ve O'nun gönderdiği dini de sevmelidir. Zira Allah sevgisi,

³⁹⁵ Hz. Nuh'un oğluna olan sevgisi onu adaletli davranmaktan alıkoymamıştır.Bkz. Hud 11/47

³⁹⁶ İkinci önemli sebep ise güç ve kuvvetten kaynaklanan korkudur. Bkz. Bu çalışmanın 3.1.2.6. bölümü

³⁹⁷ Bakara 2/165

³⁹⁸ Ali imran 3/31

³⁹⁹ Maide 5/54

⁴⁰⁰ Tevbe 9/24

peygamberi sevip O'nu örnek almakla somutlaşır; bir kimsenin, Allah'ı sevdiği peygambere uymasıyla ispat edilmiş olur.

Nefrete gelince, bu duygu sevginin zıttıdır. Beğenmeme, hoşlanmama gibi hafif reaksiyonlarla başlayan, düşmanlık gibi daha ağır sonuçlar doğuran bir duygudur ve insanın doğasında böyle bir özellik bulunmaktadır.

Doğası ve sonuçları itibariyle olumsuz bir duygu olan nefret, Kur'an'da şeytanın insanlar arasında yapmaya çalıştığı bir özellik olarak ifade edilmektedir." Şeytan, sarhoşluk verici şeylerle ve şans oyunları ile sadece aranızda düşmanlık ve nefret sokmaya ve sizi Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoymaya çalışır. O halde (artık) vazgeçmeyecek misiniz?"⁴⁰¹ Esasen insanlar arasında sevgi ve nefret oluşturan, insanların inançları ve buna göre şekillenen hayat tarzlarıdır.⁴⁰² Bir Allah'a inanan ve O'nun istediği gibi yaşayan insanlar arasında nefret olmaz.

İnananları birbirinin dostları⁴⁰³ ve kardeşleri⁴⁰⁴ ilan eden Kur'an onlar arasındaki nefreti kaldırıp sevgiye dayanan bir bağ kurmayı amaçlamaktadır.⁴⁰⁵ İnanan bir kişi, diğer inananları kardeşi kabul edecek ve kişisel sorunlar / çıkarlar sebebiyle onlara nefret duygusu beslemeyecektir. Ancak bu, insandaki nefret duygusunu yok etmez, sadece bu duyguyu kontrol eder.

Öte yandan insanın nefret duygusunu kullanabileceği bir alan belirlenmiştir. Kur'an'da : İnanan bir kimse, Allah'a inanmayan ve inananlara düşmanlık edenlere karşı nefret duymaktadır. Bu nefret ise kişisel değil, inanca dayanan bir nefrettir ve esasen insanın kendisinden değil onun düşünce ve eylemlerinden kaynaklanmaktadır: Allah'a ve ahiret gününe inanan ama (aynı zamanda) - babaları, oğulları, kardeşleri yahut öteki akrabaları bile olsa- Allah'a ve elçisine karşı gelenleri seven bir toplum göremezsin."⁴⁰⁶

⁴⁰¹ Maide 5/91

⁴⁰² Bkz. Maide 6/14,64

⁴⁰³ Tevbe 9/71

⁴⁰⁴ Hucurat 49/10

⁴⁰⁵ Ali imran 3/103; Enfal 8/62-63

⁴⁰⁶ Mücadele 58/22

Böylece inananlarla inanmayanlar arasında inanca dayalı bir nefret oluşmakta ve bu durum değişmedikçe nefret sürekli olarak devam etmektedir.⁴⁰⁷

3.1.2.6 Korku - Güven

Güvenlik, insanın fizyolojik ihtiyaçlardan sonra hissettiği önemli bir ihtiyaç kategorisidir.⁴⁰⁸ Çünkü insan, ölüm, fakirlik, başkalarından gelecek tehlikeler gibi konularda korku duyar ve bunlardan güvende olmak ister. Eğer insandaki korkular yerini güven duygusuna bırakmazsa, insanın psikolojik dengesi bozulur. Korkular, insanı, kendi özgün yapısını bozacak bir davranış modeline dahi götürebilir. İnsan korkulardan kurtulabilmek için sevdiği şeyleri feda edebilir. O kadar ki, gücü ve kuvvetinden korkulan bir varlığa kul, köle bile olabilir.

Kur'an'a göre korkular insan için birer sınanma sebebidir.⁴⁰⁹ Ve şeytan insanda bulunan korkma duygusunu kullanarak onu saptırmaya çalışmaktadır.⁴¹⁰ İnsan kendinde bulunan korku duygusunu, kendisinden güçlü olan bir varlığın yardımıyla yenebilir.

Bu varlık da insanı ve tüm evreni yaratan Allah'tır. Dolayısıyla insanı korkularından ancak Allah kurtarabilir,⁴¹¹ ona güven duygusunu yaşatabilir. "Allah, imana erişip dürüst ve erdemli davranışlarda bulunanlara tıpkı kendilerinden önce gelip geçen bazı (toplumları) egemen kıldığı gibi onları da yeryüzünde mutlaka egemen kılacağına, onları üzerinde görmekten hoşnut olduğu din onlar için kuvvetle kökleştireceğini ve çektikleri korkulardan sonra onları mutlaka güvenli bir duruma kavuşturacağına dair söz vermiştir."⁴¹²

⁴⁰⁷ Bkz. Mümtahine 60/4

⁴⁰⁸ Abraham Maslow, age, s.39-43

⁴⁰⁹ Bakara 2/155

⁴¹⁰ Bkz. Ali imran 3/175

⁴¹¹ Kureş, 106/4

⁴¹² Nur 24/55

Esasen iman, emniyet-güven anlamına gelen kelime kökünden türetilmiştir. Bunun için de iman eden bir kimse, inandığı varlığa güveniyor demektir. Allah'a iman, O'na güvenmek anlamına da gelmektedir.

İnsanlar için belki de en önemli korku, ölüm korkusudur.⁴¹³ Çünkü insanın dünyada yaşama hırsı çok fazladır.⁴¹⁴ Hatta ebedi yaşamayı bile ister.⁴¹⁵ Kur'an bu korkunun yersiz olduğunu ve ölümü mutlaka insanın başına geleceğini anlatır: "De ki sizin kendisinden kaçtığınız ölüm, sizi mutlaka bulacaktır..."⁴¹⁶ Ölümü her insan mutlaka tadacağına göre ölüm korkusuyla bazı işlerden kaçınmak, özellikle Allah yolunda savaşmaktan çekinmek yersizdir.⁴¹⁷ İnsanın ne zaman ve nerede öleceğini kendisinin bilmeyip Allah'ın bilmesi de⁴¹⁸ İnsanı bu konu da güvene sevk etmektedir. İnsan nasıl olsa birgün öleceğine göre önemli olan onun Allah'ın istediği gibi bir hayatı yaşamasıdır. Nitekim ölümden sonra insana vadedilen şeyler de insanın ölüm korkusunu yenmesine yardımcı olmaktadır.⁴¹⁹ İnsanın çektiği diğer bir korku fakirliktir. Bu korku sebebiyle insanlar kendi çocuklarını dahi öldürebilmektedirler: "Fakirlik korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyin. Onları da sizi de biz besliyoruz. Onları öldürmek büyük bir günahıdır."⁴²⁰ Rızık verici olarak Allah'ın bilinmesi⁴²¹ insanı fakirlik korkusundan emin kılmaktadır.

İnsan başkalarından gelecek eziyet ve tehlikelerden de korkmaktadır. Özellikle güçlü ve zalim kimseler insanları korkutmaktadır.⁴²² Bu konuda da Kur'an'ın genel bir ilkesi, insanı güvene kavuşturmaktadır: "Eğer senin başına Allah bir darlık, bir sıkıntı

⁴¹³ Bkz. Kasas 28/33.

⁴¹⁴ Bkz. Bakara 2/96

⁴¹⁵ Bkz. Araf, 7/20, Nisa 4/78

⁴¹⁶ Cuma 62/8

⁴¹⁷ Ali İmran 3/154,156

⁴¹⁸ En'am 6/2, Lokman 31/34

⁴¹⁹ Bkz. Ali imran 3/157

⁴²⁰ İsrâ 17/31; En'am 6/151

⁴²¹ Zariyat 51/58

⁴²² Taha 20/45

verecek olsa, O'ndan başka onu giderecek yoktur. Eğer hakkında iyilik, genişlik diliyorsa O'nun lütuf ve cömertliğini engelleyebilecek kimse de yoktur.”⁴²³ İnsan bu iman ve güven duygusuna kavuştuğunda kendisini kurtaracak bir obje kalmayacaktır.

İşte Kur'an insanın fitratındaki korku duygusunu bu şekilde güvene çevirmekte, insanın hayatta daha güçlü ve huzurlu olması sağlanmaktadır.⁴²⁴

Öte yandan bir varlıkta görülen güç ve kuvvet, insanı, bunlardan korkması sebebiyle o varlıklara kulluğa götürmektedir. “Zalimler, azabı gördükleri zaman (anlayacakları gibi) bütün kuvvetin Allah'a ait olduğunu ve Allah'ın azabının çok şiddetli olduğunu anlayabilselerdi...”⁴²⁵ Bu ayette insanların Allah'ın gücü ve kuvvetini görmeden önce başka varlıkları güçlü kabul ettikleri için onlara kulluk yaptıklarına bir işaret vardır. Dolayısıyla korku, insanı Allah'a ortak koşmaya yönelten bir duygudur.

Kur'an'ın ifade ettiği, olumlu sonuç veren korku ise Allah korkusudur. Kur'an'da, “Allah'tan korkma” (havf-haşyet⁴²⁶) şeklinde yer alan⁴²⁷ bu eylem şöyle bir soruyu akla getirmektedir: Allah korkulacak bir varlık mıdır? Aslında sevgi konusunda da geçtiği gibi, Allah'a sevgi ile bağlanmak gerekir. Allah'tan korkmak ise O'nun, ölümden sonraki hayat ile ilgili cezalarından ve O'na karşı gelmekten korkmak bağlamındadır.⁴²⁸ Bir diğer ifadeyle Allah'ın azabından korkup rahmetini umarak saygınlıktan kaynatılan bir korku duymaktır: “Onlar, yataklarından geceleri kalkarak korku ve ümit içinde Rablerine yalvarırlar ve kendilerine geçinmeleri için verdiğimizden başkalarına harcarlar.”⁴²⁹

⁴²³ Yunus 10/107 ; En'am 6/17

⁴²⁴ Muhammed Kutub, *Menbeci't-Terbiye el-İslamiyye*, Beyrut, 1986,c.1s.131

⁴²⁵ Bakara 2/165; ayrıca bkz Nisa 4/139

⁴²⁶ Havf, bilinen veya varsayılan bir nedenden dolayı, sonucundan hoşlanılmayan bir beklenti; haşyet ise, yüceltmeyle birlikte duyulan korku demektir.(el-İsfehani, age, s.303, 283)

⁴²⁷ Bkz. Beyyine 98/8

⁴²⁸ Bkz. Nur 24/37; İnsan 76/7,10

⁴²⁹ Secde 32/16

3.1.2.7. Sahiplenme

Sahiplenme, bir diğer değişle mülkiyet, adalet ve ahlakı haktanırlık yasalarını çığnemeksizin, bir kişi ve nesne arasında kişiye nesnenin özgür kullanım ve iyeliği için izin verirken bunu başka herhangi biri için yasaklayan bir ilişi olarak tanımlanabilir.⁴³⁰

İnsan; mal, gelir getiren mülk, arazi ve fakirlikten kendisine güven duygusunu veren, ona toplumda nüfuzluluk, makam ve güç sağlayan çeşitli nimetlerin sevgisine sahip olma duygusunu taşımaktadır. Bu duygu insan doğasında olduğu gibi çevrenin etkisiyle de gelişir.⁴³¹

İnsanın sahiplenmesi doğaldır. Nitekim dünyadaki herşey insanın emrine ve hizmetine sunulmuştur.⁴³² Ancak sorun, insanın sahiplenme duygusunu her şeyin üstünde tutmasındadır. İnsan, yaşayabilmek için herşeye sahip olması gerektiğini düşünmekte, insan olmanın tek yolu sahip olmaktan geçer, gibi bir yanışa düşmektedir.⁴³³ İşte böyle bir sahiplenme duygusu insana insan olmayı unutturmaktadır.

Aslında insan herşeye sahip gibi gözükse de gerçekte hiçbir şeye sahip değildir. İnsanın sahip olması oldukça sınırlıdır. Çünkü bir nesneye sahip olmak, saklamak ya da onu denetlemek, yaşam sürecinin belirli ve kısa alanlarına özgü, onunla kısıtlıdır.⁴³⁴

Kur'an'a göre mülkün yegane sahibi Allah'tır ve onu dilediğine verir.⁴³⁵ Dolayısıyla insanın sahip olduğu her şeyi veren Allah'tır. Buna göre insanın sahip olması sınırsız değildir ve sahiplendiği şeyleri nasıl kullanması gerektiğini Allah'tan öğrenmelidir.

İnsanın bu konuda dikkat etmesi gereken diğer bir nokta da dünyada sahip olunan şeylerin geçici olduğu, kalıcı olan nimetlerin ise Allah katında olduğudur.⁴³⁶

⁴³⁰ David Hume, *age*, s.284

⁴³¹ M. Osman Necati, *age*, s.34

⁴³² Hacc, 22/65; Casiye, 45/13

⁴³³ Erich From, *Sahip Olmak ya da Olmak*, çev, Aydın Arıtan, İstanbul,1997, s. 43.

⁴³⁴ Erich From, *age*, s. 139.

⁴³⁵ Ali imra 3/26

⁴³⁶ Ali imran 3/14; I Hadid 57/ 20

Sahiplenme duygusunun sınırları yukarıda anlatıldığı gibi belirlenip kontrol edilmezse insanı bencillığe götürür.

3.1.2.8. Bencillik

Sahip olmayı amaç haline getiren bir insan, mülkiyetinde olan şeylerden başkalarının faydalanmasını istemeyecektir. Halbuki toplum içinde yaşamak zorunda olan insanın diğer insanlara her zaman ihtiyacı vardır. İnsanların birbirine muhtaç olma durumu, başkalarına yardımı daha doğrusu paylaşmayı zorunlu kılar. Fakat insan sadece kendisini düşündüğünde, bu erdemi kaybetmektedir. İnsan bencilleştiğinde yalnız diğer insanlarla olan ilişkilerinde değil, yaratıcısıyla olan bağlarında da bu duygusunun tesirleri görülür.

Kur'an'a göre insanın bencilliğinin görüntüleri farklı şekillerde ortaya çıkmaktadır. Bunlar, tatminsizlik, cimrilik, nankörlük, tartışmacılık ve acelecilik şeklinde sıralanabilir.

“İnsan tatminsiz bir tabiata sahiptir. Başına bir kötülük geldiği zaman sızlanmaya başlar. Bir iyilik ile karşılaşınca da onu bencilce sahiplenip başka insanlardan uzak tutar.”⁴³⁷ “De ki Rabbinin bağış ve bolluk hazinelerine eğer siz sahip olsaydınız, o zaman onların harcanıp tükenme korkusuyla mutlaka sınımsız sarılırdınız. Çünkü insan gerçekten çok cimridir.”⁴³⁸ “O size istediğiniz herşeyden verdi. Allah'ın nimetini sayacak olsanız sayamazsınız. Doğrusu insan çok zalim, çok nankördür.”⁴³⁹ “Biz bu Kur'an'da insanlar için çeşitli açılardan türlü türlü dersler ortaya koyduk. Bununla birlikte insan herşeyden çok tartışmaya düşkündür.”⁴⁴⁰ “İnsan çoğu zaman iyilik için dua ediyormuşcasına kötülük için de dua eder. Çünkü insan çok acelecidir.”⁴⁴¹

⁴³⁷ Mearic 70/19,21

⁴³⁸ sra 17/100

⁴³⁹ İbrahim 14/34;ayrıca bkz. Şura 42/48; Hud 11/9; İsra 17/6,7 Hacc 22/66; Abese 80/17;Adiyat 100/6

⁴⁴⁰ Kehf 18/54

⁴⁴¹ İsra 17/11

Bu ayetlerden anlaşılmaktadır ki insan, bu tür bencil davranışlar sergileyebilmektedir. Dikkat edilirse bu olumsuz tavırları, insan kendisini yaratan ve her türlü nimeti ona veren Allah'a karşı göstermektedir. Dolayısıyla insanlara karşı bu tavrı göstermesi gayet doğaldır.

Kur'an, insanın bencilce davranışlardan vazgeçebileceğini belirtmektedir: "Ancak namazda bilinçli olarak Allah'a yönelenler böyle değildir, (ve) namazlarında devamlı ve kararlı olanlar; malları üzerinde (başkasının) hak sahibi olduğunu kabul edenler, (yardım) isteyenlerin ve (hayatın güzel şeylerinden) yoksun bulunanların; ve Hesap Günü'nü(n geleceğini) tasdik edenler; ve Rablerinin azabına karşı korku ve saygı içinde bulunanlar, zaten Rabbinin azabına karşı hiç kimse kendini (tam) bir güven içinde hissedemez; ve iffetlerine karşı duyarlı olanlar, eşleri; yani (nikah yoluyla) meşru şekilde sahip oldukları dışında (isteklerini frenleyenler) çünkü ancak o zaman hiçbir kınamaya uğramazlar, ama o (sınır)ın ötesine geçmek isteyenler, gerçek haddi aşanlardır; emanetlere ve ahidlerine riayet edenler; ve şahitlik yaptıkları zaman kararlı duranlar; ve namazlarını (bütün dünyevi endişelerden) uzak tutanlar. İşte bunlardır (cennet) bahçeler(in)de ağırılanacak olanlar!"⁴⁴²

Bu ayetlere göre insan Allah ile arasındaki bağı o'nun istediği gibi kurarsa bencilik ve onun doğurduğu olumsuzluklardan kurtulabilecek, fitratın temizliğine kavuşabilecektir.

3.1.2.9.Düşmanlık

Düşmanlık insanın kişisel çıkarlarının öncelikli tutulması ve ihtiraslarının bir sonucudur ve insanlar dünyada birbirine düşmanlık yapabilecek özellikte yaratılmışlardır.⁴⁴³

Kur'an inanan kimselerin birbirine düşmanlık yapmalarını yasaklamıştır: Ey imana ermiş olanlar!.. İyilik ve takva üzerinde yardımlaşın, günah ve düşmanlık üzerine

⁴⁴² Mearic 70/22/35

⁴⁴³ Bakara 2/36; Araf 7/24

yardımlaşmayın.”⁴⁴⁴ “Hep birlikte Allah’ın ipine sımsıkı sarılın; Parçalanmayın. Allah’ın size olan nimetini hatırlayın: Hani siz birbirinize düşman kişiler idiniz de O, gönüllerinizi birleştirmişti ve O’nun nimeti sayesinde kardeş kimseler olmuştunuz.”⁴⁴⁵

Müminler kardeşler ve eğer aralarında bir anlaşmazlık olursa bunun düşmanlığa götürülmesi yerine ıslah edilmesi gerekir.⁴⁴⁶ Nefret konusunda üzerinde durulduğu gibi inanan bir kimse diğer müminlere düşman olamaz.

Ancak insanın düşmanlık yapabileceği kimseler de bulunmaktadır. Bunlar, kendisinin ezeli düşmanı olan şeytan⁴⁴⁷ ve onun takipçileri olan inkarcılardır.⁴⁴⁸ İnananların düşmanlık yapabilecekleri kimseleri ve düşmanlığın sebebini şu ayet dile getirmektedir: “Ey imana erişmiş olanlar! Eğer benim yolumda savaşmak ve rızamı kazanmak için yola çıkmışsanız, benim de düşmanım, sizin de düşmanınız olanlara sevgi göstererek, gizli muhabbet besleyerek onları dost edinmeyin. Oysa onlar, size gelen gerçeği inkar etmişlerdir. Rabbiniz olan Allah’a inandığınızdan dolayı Peygamberi de, sizi de yurdunuzdan çıkarıyorlar.”⁴⁴⁹

Şu halde Kur’an insanın yapısında bulunan düşmanlık yapabilme özelliğini, belli bir yöne kanalize etmektedir.

3.1.2.10. Kıskançlık

Doğal ve evrensel bir duygu olan kıskançlık (hased), insanda, başkalarının kendisinden daha üstün olduğu kuruntusuna kapıldığında ortaya çıkmaktadır.⁴⁵⁰ İnsan böyle bir kuruntuya kapıldığında başkasının sahip olduğu şeylerden mahrum olmasını ya da bunların kendisine intikalini arzu edecektir. Buna göre kıskançlık, insanı öfke, nefret, başkalarına kötülük yapma ve intikam gibi olumsuz sonuçlara götürür. Üstelik insan

⁴⁴⁴ Maide 5/2

⁴⁴⁵ Al-İ İmran 3/103

⁴⁴⁶ Bkz. Hucurat 49/10

⁴⁴⁷ Bkz. Fatır 35/6; Ya-sin 32/60

⁴⁴⁸ Nisa 4/101

⁴⁴⁹ Mümtahine 60/1

⁴⁵⁰ Özcan Köknel, *Ailede ve Toplumda Ruh Sağlığı*, İstanbul, 1981, s.155

hasedi yüzünden kendisi de huzursuz ve mutsuz olur. Sahip olduğu şeylere sevineceği yerde, başkasının elindekiler yüzünden acı çeker.⁴⁵¹

Kıskançlık duygusuna sahip bir insan zamanını hep başkasını ölçmeye çalışmak, başmalarının kendisi hakkında ne düşündüğü ile meşgul olmak ya da başkalarının neler ortaya koyduğunu düşünmekle geçirir. Her zaman bir ihmal edilmiş olma duygusuna kapılır ve başkalarından farklı tutulduğunu hisseder.⁴⁵²

İnsandaki kıskanma duygusunun olumsuz sonuçlar vereceğini Kur'an şöyle ifade etmektedir: "De ki: ...Kıskançlık duyduğunda kıskancın şerrinden yükselen şafağın rabbine sığınırım."⁴⁵³ Bu ayetten anlaşılıyor ki bir kimse kıskançlık duyduğu zaman başkalarına zarar verebilir. Bundan da Allah'a sığınmak gerekir.

Doğal olarak olumsuz bir duygu olan kıskançlık insanın tabiatında vardır ve insanın üstün olma duygusunun bir yansımasıdır. Az ya da çok kıskançlığa bütün insanlarda rastlamak mümkündür. Böyle olunca insandaki kıskançlığı tamamen yok etmek oldukça zordur.

Bu duygu tamamen yok edilemediğine göre onu yararlı bir hale getirmek gerekir. Bu ise hasede, ruhsal hayata zarar vermeksizin verimli olabilecek bir yön vermekle mümkündür. İnsana, kendisine verdiği değeri yükseltecek bir iş yapması tavsiye edilebilir.⁴⁵⁴ Nitekim Kur'an, insanların birbirlerine olan üstünlüklerini elde etmeye çalışmalarını yasaklarken⁴⁵⁵, hayırda yarışmayı tavsiye etmektedir:

"Herkes kendisine ait bir istikamete yönelir. Öyleyse iyi ve güzel işlerde birbirinizle yarışın."⁴⁵⁶ İnsanların iyi ve güzel işler yapmaları, onları üstün kılar. Bu

⁴⁵¹ Bertrand Russell, *Mutluluk Yolu*, Çev. Nurettin Özyürek, İstanbul, 1988, s.48

⁴⁵² Alfred Adler, *İnsan Tabiatını Tanıma*, Çev. Ayda Yörükkan, İstanbul, 1997, s.361-361

⁴⁵³ Nâs 114/5

⁴⁵⁴ Alfred Adler, *age*, s.327

⁴⁵⁵ Nisa 4/32; Hicr 15/88

⁴⁵⁶ Bakara 2/148

şekilde üstün olan kimseleri kıskanmak yerine onların yaptığı işleri yapmak, hatta daha güzelini yapmaya çalışmak bu üstünlüğü kazanmaya yardımcı olacaktır.

Başkalarını kıskanmada onların sahip olduğu şeylere insanın kendisinin sahip olma isteği vardır. Eğer belli imkanlar sadece az sayıda kişiye ait olursa insan bunları kıskanabilir. Halbuki insanlar için en güzel imkan ve nimet olarak sunulan cennet herkesin elde edebileceği bir mükafattır. Bunun için de yarışmanın hedefi cennet olarak belirlenmiştir: “Rabbinizin bağışlayıcılığına nail olmak ve böylece Allah’a ve elçisine iman edenler için hazırlanmış bulunan, gökler ve yer kadar geniş bir cenneti elde etmek yolunda birbirinizle yarışın.”⁴⁵⁷

Şu halde Kur’an, hased duygusunun kontrol altına alınmasını istemekte ve insanın bu duygusunu iyi ve güzel işlerde birbirini kıskanmaksızın yarışma şekline dönüştürmesini tavsiye etmektedir.

3.1.2.11 Gurur

Kendini başkalarına kabul ettirmek için gösterilen çaba, en yüksek noktaya ulaştığında ruhsal hayatta büyük bir gerginlik yaratır. Bunun sonucu olarak, güçlü ve üstün olma gayesi birey için daha belirgin bir hale gelir. Böyle bir insan gerçeklik duygusunu yitirmiştir, kendisi gibi davranmamaktadır. Böyle bir yaşama biçimi, insanın hareket serbestliğini olağanüstü bir derecede engeller ve gurur (büyüklenme) o insanın en belirgin karakter özelliği haline alır.⁴⁵⁸

Bu duygunun temelinde kendini beğenme ve büyüklük arzusu vardır. Kendini beğenen bir birey, kendisinde olmayan nitelikleri var zannetmeye başlar ve böylece diğer insanlardan daha üstün olduğunu kabul eder. Gurur genellikle insanın konuşma, yürüme, giyiniş, bakış, oturuş, kalkış gibi tavır ve hareketlerinde kendini belli eder.⁴⁵⁹

⁴⁵⁷ Hadid 57/21

⁴⁵⁸ Alfred Adler, *İnsan Tabiatını Tanıma*, s. 327

⁴⁵⁹ M. Faruk Bayraktar, *İslam Eğitimi ve Öğretmen Öğrenci Münasebetleri*, İstanbul,1988, s.163-164

İlim, soyluluk, güzellik, zenginlik, makam, mevki gibi dış motivlerin yanında, aşağılık kompleksi gibi psikolojik motivler de gururlanmaya alt yapı hazırlar.⁴⁶⁰

Kur'an insanın gururlanmasını uygun bulmamaktadır: "Yeryüzünde gururlanarak dolaşma. Çünkü (böyle yapmakla) sen ne yeri yarabilir, ne de boyca dağlara ulaşabilirsin."⁴⁶¹ "Yersiz bir gurura kapılarak insanlara üstünlük taslama ve yeryüzünde küstahça gezip durma. Unutma ki Allah böbürlenerek küstahlık yapanları sevmez."⁴⁶²

İnsanlara karşı gururlanma bireyi yaratıcısına karşı büyüklenmeye götürebilir.⁴⁶³ Bunun için Kur'an, insanın, gururlanmasının önüne geçerek alçakgönüllü (tevazulu) olmasını önermektedir: "Rahman'ın has kulları ki, onlar yeryüzünde tevazu ve vakar içinde yürürler..."⁴⁶⁴

Öte yandan insandaki bu olumsuz gurur duygusu, vakar şekline kanalize edilmektedir. Özellikle mü'minler, inançlarından dolayı bir vakar içinde olmalı⁴⁶⁵, kenri aralarında merhametli, mütevazi davranıp, bütün hakikat inkarcılarına karşı vakarlı bir tavır sergilemelidirler.⁴⁶⁶

3.1.2.12. Öfke

Öfke, güçlü olma ve başkalarına söz geçirme çabasının tipik bir örneğidir. Bu heyecan, öfkeli bir insanın, karşısına çıkan her türlü engeli zorla ve çabukça ortadan kaldırma gibi bir amacı olduğunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Öfkeli bir insan, olanca kuvvetiyle başkalarından üstün olmaya gayret etmektedir. Kendini kabul ettirmek için gösterilen çaba, bazan tam bir güçlü olma sarhoşluğu şeklini alır.⁴⁶⁷

⁴⁶⁰ Abdurrahman Kasapoğlu, *Kur'an'da Ahlak Psikolojisi*, İstanbul,1997, s.47

⁴⁶¹ İsra 17/37

⁴⁶² Lokman 31/18

⁴⁶³ Bkz. Araf 7/133; Furkan 25/21

⁴⁶⁴ Furkan 25/63

⁴⁶⁵ Münafikun 63/8

⁴⁶⁶ Maide 5/54

⁴⁶⁷ Alfred Adler, *age.*, s.421

İnsanın daha önce yaşadığı bir olayı ve düşmanı hatırlaması, başkaları tarafından kabul edilmemesi, menfaatlerine veya eşyalarına zarar verilmesi gibi maddi sebepler öfke doğurur. Kendini beğenme, övünme, tartışmacılık, gurur gibi karakterler de kişinin öfkelenmesine alt yapı hazırlar.⁴⁶⁸

Kur'an, insanların birbirlerine karşı öfkelenmelerini, ahlaka aykırı bir davranış olarak nitelendirir. İnsanları öfkelenmemek için iradelerine sahip olmaya çağırır: "Onlar, bollukta ve darlıkta (Allah yolunda) harcarlar, öfkelerini kontrol altında tutarlar ve insanları affederler. Çünkü Allah, iyilik yapanları sever."⁴⁶⁹

İnsanlar arasında öfkelenmemek bir erdem sayılırken, insanın fitratında bulunan öfkenebilme özelliği, diğer bazı özelliklerde olduğu gibi kimi zaman gerekli görülmektedir: "Ey imana erişenler! Hakkı inkar edenlerden yakınınızda olanlarla savaşın. Öyle ki sizi kendilerine karşı sert ve direngin bulsunlar."⁴⁷⁰ Savaş ve benzeri ortamlar, insanın düşmanına karşı öfkesinin en üst sınırdaki olduğu durumlardır. İnsanın bu duygusu, böyle zamanlarda daha direngin olmasına yardımcı olmaktadır.

İşte bu şekilde öfke duygusu tamamen yok edilmemekte, insan bunu belli zamanlarda kullanmaya yönlendirilmektedir.

⁴⁶⁸ Abdurrahman Kasapoğlu, age., s.43

⁴⁶⁹ Al-i İmran 3/134

⁴⁷⁰ Tevbe 9/123

SONUÇ ve ÖNERİLER

İnsan hakkında yapılan bir çalışmada, öncelikle insanın bir bütün olarak değerlendirilmesi gerekir. Aynı şekilde insanın tanınması için, onun evrendeki konumunun iyi belirlenmesi de oldukça önemlidir.

İnsan tabiatı, tarih boyunca üzerinde çok tartışılan bir konu olmuştur. Bu konuda dinlerin ve her dönemdeki felsefi ekollerin kaynakları ve etkilendikleri temel görüşlere göre farklı yaklaşımlar bulmak mümkündür. İnsan tabiatı anlamında fitrat kavramı, bu şekliyle bilinen kaynaklara göre ilk kez Kur'an'da kullanılmıştır. Buna bağlı olarak İslam alimleri de fitrat kavramı hakkında farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.

Fitrat üzerindeki tartışmalar, kelimenin kavramlaştırılmasında yoğunluk kazanmaktadır. Her alim, kendi bilgi dünyası ve bakış açısına göre bir yaklaşım sergilemektedir. Dil ve metin yönünü esas alanlar fitratı İslam olarak nitelendirmiş, insanı temel kabul edenler fitratı nötr bir durum kabul etmişler, metin ve insan arasında uzlaşmacı olanlar ise fitrata İslam'ı kabul etmeye uygun yaratılış anlamı yüklemişlerdir.

Bu yaklaşımların tümü kendi bağlamlarında tutarlı ve gerekli olmakla birlikte, İslami bir kavram olan fitratın, Kur'an bütünlüğünde insanın eğitimi açısından ele alınmasına ihtiyaç vardır. Buna göre fitrat, insanın yaratılışından sahip olduğu, onu diğer canlılardan farklı kılan tüm biyolojik ve ruhi orijinalliği anlamındadır.

İnsanın dini kabul etmesi ve uygulaması açısından değerlendirildiğinde İslam, insan fitratına uygun bir öğretilerdir. Emir, yasak ve tavsiyeleriyle insan doğasına aykırı bir yön içermemektedir. Bunun için İslam, bireyin fitratının ihtiyaçlarını karşılamak üzere planlanmıştır denilebilir. Bir diğer ifadeyle İslami yaşam biçimi, insan tabiatının maddi ve manevi yönlerini, kişinin insani değerler bakımından gelişimini gerçekleştirmeyi amaçlar.

Öte yandan fitrat, insanın yaratılışında bulunan iyi ve güzel yönleri ifade etmektedir. Bunun için de fitrata yönlendirme, insanı iyi ve güzel olan davranışlara sevk etme anlamına gelmektedir.

Tarihi süreç içerisinde gelişen biçimiyle İslam dini ve din eğitimi, bazı iç ve dış etkenlerle fitrata uygunluk niteliğinden zaman zaman uzaklaştırılmıştır. Bugün, din ve din eğitimi anlayışının yeniden aslında olduğu şekilde anlaşılması oldukça önemlidir. Daha klasik bir ifadeyle bidat ve hurafelerden arınmış bir din anlayışına ihtiyaç vardır. Bunu başarmanın yolu da, dini orijinal kaynaklarından; Kur'an ve onun uygulaması olan, Hz. Peygamber'in sünnetinden öğrenmekten geçmektedir. Bu yargı, din hakkında söylenen ve yazılan şeylerin reddedilmesi değil, onların da orijinal kaynaklara göre değerlendirilmesi arzusundandır.

Din anlayışının bozulmuşluğunun en önemli görüntüsü, Kur'an ayetlerini sadece hukuk bağlamında değerlendirip, olaylara helal-haram, caiz-caiz değil biçimiyle; akaid-kelam bağlamında ele alarak, insanlara/insanların eylemlerine mü'min-kafir/iman-küfür şeklinde sınıflandırmalarla bakılmasıdır. Halbuki Kur'an, inşa etmek istediği yaşam modelini, insana göre düzenlemektedir. Buna göre, her ayetin eğitsel bir yönü vardır ama bu çoğunlukla ihmal edilmektedir.

İslam dini ve fitrat arasında, anlatıldığı biçimde bir bağlantı olduğuna göre, din eğitiminin insan fitratına uygun olarak planlanması ve gerçekleştirilmesi için, şu hususlara dikkat edilmesi gerekir:

1. İnsanın doğasında bulunan hiç bir özellik göz ardı edilmemeli, insanın bu özelliklerle donatılmış olarak dünyaya geldiği unutulmamalıdır.
2. İnsanlara din eğitimi verilirken, fitri ihtiyaçları karşılamayı engellemek yerine bu ihtiyaçların Kur'an'a göre nasıl karşılanacağı öğretilmelidir.

3. İslam'a göre iyi müslüman, aslında iyi insan demektir. İslam'ın öngördüğü biçimde yaşamak, insanca yaşamak anlamına gelir. Buna göre, Kur'an'ın ortaya koyduğu din anlayışı, yine onun tavsiye ettiği şekilde, insana uygun olarak anlatılmalıdır.
4. İnsan, yaratılıştan, iyilik ve kötülük yapmaya uygun bir yapıya sahiptir ki bu, insanın imtihan edilmesi gerçeğinin vazgeçilmez unsurudur. Ancak insanın yapısında iyiye, güzele doğru bir özlem vardır. Bunun için insanın, fıtratında var olan iyilik ve güzelliklere yönlendirilmesi gerekir.
5. Eğitimden daha iyi sonuç alınabilmesi için, din eğitiminin konusu kadar, eğitim yöntemlerinin de fıtrata uygun olması lazımdır. Neyi öğretmek gerektiğinin Kur'an'dan alınması gerektiği gibi, nasıl öğretilmesi gerektiği de ondan alınmalıdır.

BİBLİYOGRAFYA

Kur'an-ı Kerim

Adasal, Rasim, *Normal ve Anormal Cinsiyet ve Evlilik*, Ankara, 1975

Adler, Alfred, *İnsan Tabiatını Tanıma*, Çev. Ayda Yörükkan, İstanbul, 1997

Alusi, Şihabuddin es-Seyyid Mahmud, *Ruhu'l -Meani fi Tefsiri'l -Kur'ani'l -Azim ve'sebi'l -Mesani*,
Beyrut, tsz.,

Arkonaç, Sibel Ayşen, *Sosyal Psikoloji*, İstanbul, 1998

_____, *Psikoloji*, İstanbul, 1993

Atkinson, Rita ve Richard C., Ernest R. Hilgard, *Psikolojiye Giriş*, çev. Heyet,
İstanbul, 1995

Ayhan, Halis, *Eğitim Bilimine Giriş*, İstanbul, 1995

Bağavi, *Mealimü't- Tenzil*, Beyrut, 1987

Bausani, Alessandro, *"İslam Öncesi İnan Düşüncesi"*, *İslam Düşüncesi Tarihi*, Çev. Kürşat
Demirci, İstanbul, 1990

Bayraklı, Bayraktar, *Mukayeseli Eğitim Felsefesi Sistemleri*, İstanbul, 1999

Bayraktar, M. Faruk, *İslam Eğitiminde Öğretmen Öğrenci Münasebetleri*, İstanbul, 1988

Beck, Clive, *Better Schools: A Values Perspective*, London, 1990

Bilgin, Beyza, Mualla Selçuk, *Din Öğretimi*, Ankara, 1995

Bolay, S. Hayri, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, Ankara, 1987

Bulaç, Ali, *"Akıl" md.*, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, İstanbul, 1990

_____, *Kutsala, Tarihe ve Hayata Dönüş*, İstanbul, 1995

Buscaglia, Leo, *Kişilik*, çev. Nejat Ebcioglu, İstanbul, 1987

Cebeci, Lütfullah, *Kur'an'da Şer Problemi*, Ankara 1985

Çileli, Meral, *Ahlak Psikolojisi ve Eğitimi*, Ankara, 1986

Demir, Ömer, Mustafa Acar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Ankara, 1997

- Didsbury, Howard D., "İslam Öncesi Çin Düşüncesi", *İslam Düşüncesi Tarihi*, çev. Kürşat Demirci, İstanbul, 1990
- Dihlevi, Şah Veliyyullah, *Huccetullahi-l Baliğâ*, çev. Mehmet Erdoğan, İstanbul, 1994
- Ebu Hanife, Numan b. Sabit, *el-Fıkhü'l-Ekber*, İstanbul, 1992
- Ellveson, Anna Stina, *The Dual Nature of Man. A Study in the Theological Anthropology of Gregory of Nazianzus*, Stockholm, 1981
- Erdem, Hüsameddin, *Ahlaka Giriş*, Konya, 1994
- Eroğlu, Feyzullah, *Davranış Bilimleri*, İstanbul, 1995
- Esed, Muhammed, *Kur'an'ın Mesajı*, çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İstanbul, 1997
- Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, Çev. Alpaslan Açıkgenç, Ankara, 1987
- Firuzabadi, Mecdü'd-Din Muhammed b. Yakup, *Besairu Zevî't Temyiz fi Letaifi'l-Kitabi'l-Azîz*, Beyrut, tsz.
- Flew, Antony, *A Dictionary of Philosophy*, London, 1984
- Fromm, Erich, *Erdem ve Mutluluk*, çev. Ayda Yörüken, İstanbul, 1994
- _____ , *Özgürlükten Kaçış*, çev. Selçuk Budak, İstanbul, 1997
- _____ , *Sahip olmak ya da Olmak*, çev. Aydın Arıtan, İstanbul, 1997
- _____ , *Sevme Sanatı*, çev. Işitan Gündüz, İstanbul, 1998
- Gander, Mary J., Harry W. Gardiner, *Çocuk ve Ergen Gelişimi*, çev. Bekir Onur, İstanbul, 1998
- Gasset, Jose Ortega y, *İnsan ve Herkes*, çev. Neyire Gül Işık, İstanbul, 1994
- Gazali, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed, *İhyau Ulumi'd Din*, İstanbul, 1980
- Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*, İstanbul, 1996
- _____ , *Felsefenin Evrimi*, İstanbul, 1979
- Goring, Rosemary, ed. *The Wordsworth Dictionary of Beliefs and Religions*, Hertfordshire, 1995
- Gregory, Richard L., ed. *The Mind*, New York, 1987
- Gündüz, Şinasi, *Mitoloji ile İnanç Arasında*, Samsun, 1998
- Güngör, Erol, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, İstanbul, 1997
- Güriz, Adnan, *Hukuk Felsefesi*, Ankara, 1985

- Güvenç, Bozkurt, *İnsan ve Kültür*, İstanbul, 1991
- Hacıkadıroğlu, Vehbi, *İnsan Felsefesi*, İstanbul, 1997
- Halstead, J. Mark, "*Values and Values Education in Schools*", *Values in Education and Education in Values*, London, 1996
- Hançerlioğlu, Orhan, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul, 1996
- _____ , *Toplumbilim Sözlüğü*, İstanbul, 1986
- Hicazi, *et-Tefsiru'l-Vazih*, Kahire, 1980.
- Honderich, Ted, ed. *The Oxford Companion to Philosophy*, New York, 1995
- Hume, David, *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, çev. Aziz Yardımlı, İstanbul, 1997
- İbn Aşur, M. Tahir, *İslam Hukuk Felsefesi*, çev. Vecdi Akyüz, Mehmet Erdoğan, İstanbul, 1988
- İbn Faris, *Mu'cemu Mekayisi'l-Luğa*, Mısır, 1969
- İbn Manzur, *Lisanü'l Arab*, Beyrut, tsz
- İbn Teymiye, Takiyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, *Külliyat*, ç. Heyet, İstanbul, 1986
- _____ , *Mecmuatü'r-Resailü'l-Kübra*, Beyrut, 1972
- İsfehani, Ragıb, *Müfredatü Eلفazü'l-Kur'an*, Beyrut, 1992
- Kadir ,C.A., "*İslam Öncesi Hint Düşüncesi*", *İslam Düşüncesi Tarihi*, çev. Kürşat Demirci, İstanbul, 1990
- Kasapoğlu, Abdurrahman, *Kur'an'da Ahlak Psikolojisi*, İstanbul, 1997
- Kitab-ı Mukaddes, İstanbul, 1997
- Koç, Ahmet, *İhvan-ı Safa'nın Eğitim Felsefesi*, İstanbul, 1999
- Kocabaş, Şakir, *İslam'da Bilginin Temelleri*, İstanbul
- Köknel, Özcan, *Ailede ve Toplumda Ruh Sağlığı*, İstanbul, 1981
- Kurtubi, Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah, *el-Cami li Ahkami'l-Kur'an*, Beyrut, tsz.
- Kutub, Muhammed, *Menhecü't-Terbiye el-İslamiyye*, Beyrut, 1986
- _____ , *İslam'a Göre İnsan Psikolojisi*, Çev. Akif Nuri, İstanbul, tsz.,
- Kutub, Seyyid, *Fi Zilali'l-Kur'an*, Beyrut, 1980

- Locke, John, *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme*, çev.Meral Delikara Topçu, İstanbul, 1999
- Maslow, Abraham, *Motivation and Personality*, New York, 1970
- Mc Greal, Ian P., ed. *Great Thinkers of The Eastern World*, New York, 1995
- Mengüşoğlu, Takiyettin, *Felsefeye Giriş*, İstanbul, 1992
- Mevdudi, *Kur'an'a Göre Dört Terim*, çev. Osman Cilacı, İsmail Kaya, İstanbul, 1989
- Müftüoğlu, Halil, "Evrım", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, İstanbul, 1990
- Muhsin, Amine Vedud, *Kur'an ve Kadın*, çev. Nazife Şişman, İstanbul, 1997
- Mutahhari, Murtaza, *Adl-i İlahi*, çev.Hüseyin Hatemi, İstanbul, 1988
- _____ , *Fıtrat*, çev.Cafer Kırım, İstanbul, 1992
- _____ , *Kur'an'da İnsan, İman ve Ahiret*, çev. M. Selahaddin Silahtar, İstanbul, 1990
- Nasr, S. Hüseyin, *Bir Kutsal Bilim İhtiyacı*, Çev. Şehabettin Yalçın, İstanbul, 1995
- _____ , *İnsan ve Tabiat*, Çev. Nabi Avcı, İstanbul, 1988
- _____ , *İslam, İdealler ve Gerçekler*, Çev. Ahmet Özel, İstanbul, 1996
- Necati, Muhammed Osman, *Kur'an ve Psikoloji*, çev. Hayati Aydın, Ankara, 1998
- Özcan, Hanifi, *Epistemolojik Açından İman*, İstanbul, 1997
- Özdemir, Metin, *İslam Kelamı'nda Kötülük Problemi* (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara , 1998
- Öztürk, Yaşar Nuri, *Din ve Fıtrat*, İstanbul, 1995
- Razi, Fahreddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer, *et-Tefsiri'l-Kebir*, Kahire, tsz.
- Razi, Muhammed b. Ebu Bekr, *Mubtaru's-Sıhab*, Mısır,tsz.
- John T.E. Richardson, *Gender Differences in Human Cognition*, New York, 1997
- Ricroft, Charles, *Psikanaliz Sözlüğü*, çev. M. Sağman Kayatekin, İstanbul, 1989
- Russell, Bertrand, *Evlilik ve Ahlak*, çev. S. Neval Şimşek, İstanbul, 1998
- _____ , *Mutluluk Yolu*, Çev. Nurettin Özyürek, İstanbul, 1988
- _____ , *Eğitim Üzerine*, çev. Nail Bezel, İstanbul, 1996
- _____ , *Batı Felsefesi Tarihi*, çev. Muammer Sencer, İstanbul, 1997
- Şeriati, Ali, *İnsan*, Çev. Şamil Öcal, Ankara, 1990

- Şerif, Mian Muhammed., "*Yunan Düşüncesi*", *İslam Düşüncesi Tarihi*, Çev. Kasım Turhan, İstanbul, 1990
- Şevkani, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Fetbu'l-Kadir*, Beyrut, 1992
- Shafter, Jerome A., *Bilinç, Ruh ve Ötesi*, Çev. Turan Koç, İstanbul, 1991
- Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, İstanbul, 1990.
- Sutherland, Margaret, *Theory of Education*, New York, 1998
- Thompson, Della, ed., *The Consise Oxford Dictionary*, England, 1996
- Trigg, Roger, *Ideas of Human Nature, An Historical Introduction*, Oxford, 1990
- Tolstoy, Leo Nikolayeviç, *Din Nedir?*, çev. Murat Çiftkaya, İstanbul 1998
- Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1983
- Uygur, Nermi, *Kuram-Eylem Bağlamı*, İstanbul,1996.
- Walters, J. Donalt, *Modern Düşüncenin Krizi*, çev. Şehabettin Yalçın İstanbul, 1995
- Wittgenstein, Ludwig, *Tractatus Logico-Philosophicus*, çev. Oruç Aruoba, İstanbul, 1996
- Yalçın, Abdurrahim, *İnsan Davranışları ve Din*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Konya, 1996
- Yapıcı, Asım, *İslam'da Tövbe ve Dini Yaşayıştaki Rolü*, İstanbul, 1997
- Yasin Muhammed, "*Fitrah and Its Bearing on the Principles of Psychology*", *American Journal of Islamic Social Science*, Vol.12, No.1 (Spring 1995)
- Yazır, Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dilî*, İstanbul, tsz.,
- Zemahşeri, Ebu'-Kasım Carullah Muhammed b. Ömer, *el-Keşşaf*, Beyrut, tsz.
- _____, *Esasü'l- Belağa* Beyrut,1992